

*Мср Александар Стјевановић**

Институт за криминолошка и социолошка истраживања
ORCID: 0000-0002-3637-5846

**АНАЛИЗА ПРАВНИХ АСПЕКТА
СЛОБОДЕ ИЗРАЖАВАЊА
У ОКВИРУ ПОЛИТИЧКОГ ДИСКУРСА**
Стање у законодавству и судској пракси
у Републици Србији**

САЖЕТАК: У раду је размотрено питање политичког дискурса у светлу начина на који је он одређен и регулисан у законодавству Републике Србије, односно кроз анализу судске праксе надлежних судова. Сходно уставном одређењу да се одредбе о људским и мањинским правима тумаче у корист унапређења вредности демократског друштва, сагласно важећим међународним стандардима људских и мањинских права, као и пракси међународних институција које надзиру њихово спровођење, у раду је посебно узета у обзир јуриспруденција Европског суда за људска права. На почетку је дат теоријски приказ права на слободу изражавања у контексту политичког дискурса. Следи покушај одређења појма „политички дискурс“ са освртом на нормативне поставке законодавства Републике Србије. По заузимању става о одговарајућем дефинисању основног појма овог рада, аутор је изложио право на слободу изражавања јавних функционера, као и ограничења тог права када су они у питању. Будући да изјаве у оквиру политичког

* aleksandar.stevanovic993@gmail.com

** Рад је примљен: 15. 11. 2021, измењена верзија рада достављена је 11. 5. 2021, а рад је прихваћен за објављивање 11. 5. 2021. године.

дискурса имају привилегован положај у смислу правне заштите, посебно је размотрен степен критицизма који су носиоци јавних и политичких функција дужни да толеришу и онда када се ради о легионо способним информацијама и садржини. Циљ рада је да кроз тумачење релевантних одредби Устава и закона, односно кроз анализу судске праксе, испита међусобни однос личних права функционера и остваривања јавног интереса кроз слободну политичку дебату и заштићени политички дискурс. Аутор се у раду ограничио на разматрање правних одредница које су од значаја за предметну тему, иако на политички дискурс у великој мери утичу и обликују га политички, друштвени, економски и културолошки фактори.

Кључне речи: слобода изражавања, политички дискурс, критика функционера, јавни интерес, увреда, владавина права

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Процеси „освајања слободe“ нужно су били суочавани и са потребом да јој се поставе одређене границе, будући да је још у најранијој филозофској мисли примећено да слобода треба да сеже само до границе ненарушавања слобода других. Различита ограничавања слободe и поимање одсуства принуде и контроле у њеном остваривању, одређивали су време и друштво као (не)слободно. По окончању два светска рата, долази до својеврсног нормативног успона људских права, која су била одраз ширег друштвеног консензуса.¹ Управо је средина XX века означила и дефинитивну, начелну промену у поимању односа између представника власти и грађана, која је уткана у темеље модерних демократских држава. До тог периода је због значаја који има за одржање друштва, држава, њено функционисање и органи, била апсолутно заштићена кривичноправним нормама од различитих облика угрожавања,² па су тако први кривични закони познавали неоправдано широк круг кажњивих дела против владара и државе која су најчешће представљала вербалне деликте. Промене у виду успостављања демократских принципа власти где је, макар и формално, грађанин носилац суверености, створиле су услове за правно-политичку категоризацију политичког говора, у оквиру које се њему пружа посебна заштита и који се нарочито подстиче у циљу остваривања демократије.

¹ Василијевић, В. (1991). Права човека између политике и права, у: *Права човека. Зборник докумената*. Београд, 18.

² Игњатовић, Ђ. (2015). Криминалитет државе, у: *Казнена реакција у Србији – V део*, ур. Игњатовић, Ђ. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 25–47.

Слобода изражавања³ је данас једно је од основних личних и политичких права у демократском друштву и поретку. Како наводе поједини аутори, њу карактерише двострука функција у том смислу што је она истовремено циљ, али и средство за остваривање многих других прокламованих права која се данас сматрају важним цивилизацијским тековинама.⁴ Право на слободу изражавања одређује се као ослонац модерних правних система и кодификовано је у Универзалној декларацији о људским правима (1948).⁵ Регионални развој људских права, када је реч о тлу Европе, оличен је у Европској конвенцији за заштиту људских права и основних слобода (1950),⁶ у којој је право на слободу изражавања предвиђено у чл. 10. Конвенције.

Нормативна пракса како на међународном, тако и на националном нивоу, признаје извесна ограничења праву на слободу говора и изражавања, а главна тачка спорења и срж проблематике у вези са остваривањем права на слободу изражавања заправо се огледа у обиму и начину њеног ограничења, што по правилу подразумева одређивање скупа деликтних радњи казненог и грађанског права. Услед чињенице да се на тај начин задире не само у важно лично, већ и политичко право, требало би се сложити са ставом присутним у домаћој литератури, да сваки вербални деликт по природи ствари увек има одређену димензију политичности, односно да улази у ширу категорију политичког деликта.⁷

Друштвено прихватљив јавни дискурс зависи од мноштва различитих фактора, а нарочито оних социолошких чинилаца који формирају „културолошки идентитет“ одређеног друштва. Не треба нарочито истицати потешкоће у настојањима да се формира јединствена пракса, односно да се успоставе стандарди који би били примењиви у већини различитих културолошки и историјско-политички различитим друштвеним групама. Изражавање мисли, идеја, ставова и тврдњи по природи ствари представља динамичну активност коју није могуће „укалупити“

³ Под овим појмом подразумевамо и слободу говора, али и друге видове експресије стања душе и свести који могу бити вербални, реални, симболички итд.

⁴ Алабурић, В. (2002). *Слобода изражавања у пракси Еуројског суда за људска права*. Загреб: Народне новине.

⁵ Чл. 19. Универзалне декларације о људским правима предвиђа: „Свако има право на слободу мишљења и изражавања, што обухвата и право да не буде узнемираван због свог мишљења, као и право да тражи, прима и шири обавештења и идеје било којим средствима и без обзира на границе.“

⁶ Закон о ратификацији Европске Конвенције за заштиту људских права и основних слобода са протоколима (*Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 9/2003, 5/2005. и 7/2005. – испр. и *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2010. и 10/2015).

⁷ Ибрахимпашић, Б. (1963). *Политички деликти*. Сарајево, 55.

и контролисати са циљем успостављања доминантне друштвене прихватљивости. У прилог томе иде и „стразбуршка пракса“ према којој се слобода изражавања не односи само на такву врсту вербалне експресије која је неутрална у погледу свог лезионог капацитета. Напротив, Европски суд за људска права (даље: ЕСЉП) у одлуци *Handyside v. United Kingdom*⁸ из 1976. године заузима став да се заштита слободе изражавања протеже и на садржај који за поједине може бити увредљив, шиканозан или их на одређени начин може узнемиравати.⁹

Политички дискурс је специфичан у том смислу што се у оквиру њега толерише већи степен критицизма усмерен ка носиоцима политичких (јавних) функција, који је понекад тешко одвојив од увреда и другог лезионог садржаја који је по правилу санкционисан и кривичноправним нормама, поред одредаба грађанских и административних прописа. Међутим, били су потребни векови да се постигне такав ниво грађанске свести, који је данас доминантан са нормативног аспекта. Највећим делом писане историје доминирао је принцип у којем је личност владара (високог државног представника) апсолутна, неприкосновена и неподложна било каквим критикама и преиспитивањима.¹⁰ Неспорна је потреба демократског друштва да се, нарочито активним учесницима у политичком животу, омогући већи степен слободе у изражавању, као и заштите од кривичног гоњења у случају да садржина коју јавно износе повређује каква лична права осталих лица.

ПРАВНЕ ОДРЕДНИЦЕ ПОЈМА „ПОЛИТИЧКИ ДИСКУРС“ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Одређена питања се традиционално и према природи своје садржине, намећу као *par excellence* политичка, као што је то случај са изношењем идеја, ставова и чињеница у вези са изборним процесима. Међутим, проблем представља чињеница да свака животна тема, у зависности од момента и контекста, може попримити политички карактер и

⁸ *Handyside v. United Kingdom*, (App. no. 5493/72), 7. 12. 1976, para. 49.

⁹ Касније је такав став потврђивао у више наврата (*Castells v. Spain*, (App. no. 11798/85), 23. 4. 1992; *Vogt v. Germany*, (App. no. 17851/91), 26. 9. 1995).

¹⁰ Тако је, рецимо, југословенски Закон о краљевској власти и врховној државној управи од 29. јануара 1929. године предвидео да: „Краљева је личност неприкосновена. Краљу се не може ништа у одговорност ставити, нити краљ може бити тужен.“ Законом о штампи Краљевине Југославије било је предвиђено: „Ко увреди Краља или члана Краљевског Двора, казниће се затвором од једне до пет година.“

иницирати опсежну дебату међу политичким субјектима.¹¹ Упркос често неухватљивој линији разграничења политичког од других дискурса, важно је одредити његов обим и садржину, будући да он ужива „привилеговани“ правни положај у односу на теме које се искључиво тичу „неполитичких“ друштвених сфера. Уосталом, из чињенице да се политичком говору пружа нарочита правна заштита, без обзира на њено доктринарно оправдавање, произлази потреба да се он што прецизније одреди управо у циљу пружања те заштите која се најчешће огледа у доношењу судских одлука поводом поступака који се тичу увреда или повреда части и угледа.

Посматрано са историјског становишта, потреба за отвореном дискусијом у циљу откривања истине, један је од најстаријих аргумената којим се оправдава значај нарочите заштите права на слободу изражавања,¹² док је временом у доктрини најзаступљенији постао став да политички дискурс има тзв. „привилеговану позицију“ зато што је слобода (политичког) изражавања основни предуслов за уживање демократије и њених вредности у оквиру друштва.¹³ Томе у прилог иде и америчка доктрина према којој слобода изражавања тежи остваривању каквог социјалног циља, који се у случају политичког дискурса огледа у „чишћењу демократских процеса“¹⁴.

Полазећи од тога да се политика бави јавном сфером и функционисањем друштвене заједнице, поставља се питање како прецизније одредити садржину политичког дискурса на који би се односила нарочита заштита која је предвиђена у свим релевантним међународним, али и домаћим прописима. Могуће је у том смислу ослонити се на *персонални*, *реални* или пак на *мешовити* принцип приликом одређивања обима и домашаја политичког дискурса. У првом случају основно питање

¹¹ Тако је рецимо ЕСЉП у пресуди *Edition Plon v. France* утврдио да је суд у Француској повредио право на слободу изражавања једној издавачкој кући и личном лекару бившег председника Француске, Митарена (*Mitterrand*) када им је због тешке повреде обавезе чувања лекарске тајне забранио објављивање књиге. Такву одлуку ЕСЉП је правдао ставом да се питање здравственог стања председника републике може третирати као важно за јавност и о којем се може водити јавна, демократска расправа. Види о томе више код: Илић, П. Г. (2018). Појам, стандарди и ограничења права на слободу изражавања с посебним освртом на праксу Европског суда за људска права. *Годишњак Факултета безбедности*, 2018 (1), 29–40.

¹² Barendt, E. (2009). *Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press, 7.

¹³ Milo, D. (2008). *Defamation and Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press, 62.

Ту се посебно истиче важност „кружења и тока информација“ из политичког спектра, што је у једној одлуци Врховног суда САД донетој у предмету *Hustler Magazine Inc v. Falwell* препознато као срце и суштина чувеног Првог амандмана на Устав САД.

¹⁴ Emerson, T. (1963). *Toward a General Theory of the First Amendment*. Yale, 72.

је ко су актери политичке дискусије. Практично се приликом одређивања политичког дискурса на основу персоналног принципа, примат даје професионалном статусу, улози и функцијама његових актера. Уколико су они носиоци државних или политичких функција¹⁵ радиће се о политичком дискурсу. Овакав приступ представља најједноставнији начин за разликовање „привилегованог“ политичког говора од других видова изражавања. Међутим, важно је на овом месту имати у виду да је овај приступ подложен бројним злоупотребама и манипулацијама будући да он релативизује значај садржаја који се износи, а који је од пресудног значаја за процену његовог лезионог потенцијала према правима других лица, а коначно и његовог санкционисања.¹⁶

Пример доминантног персоналног принципа у домаћем законодавству приметан је у важећем Уставу Републике Србије¹⁷ (даље: УРС) и то у одредбама које уређује питање имунитета појединих државних функционера. Имуитет народних посланика је основно полазиште за регулисање питања имунитета осталих високих државних функционера, будући да се имунитет председника Републике, председника и чланова Владе, Заштитника грађана и судије Уставног суда, уређује на исти начин као у случају народног посланика.¹⁸ Наш уставотворац се приклања принципу

¹⁵ Будући да су државне функције јасно предвиђене у законодавству Републике Србије, није спорно ни одређивање лица која врше те функције. Међутим, спорно може бити одређивање носилаца политичких функција, што је према нашем схватању свакако шира категорија од носилаца државних функција.

¹⁶ Персонални принцип узет *stricto sensu* искључује из политичког дискурса, у смислу специфичних правила, важне, формално посматрано неполитичке актере, као што су председници великих синдиката, удружења и слично.

Илустративан пример те злоупотребе био би случај где носилац политичке (државне) функције јавно оспорава личност другог носиоца политичке функције и то искључиво на основу расе или његовог етничког порекла, иако је он примера ради држављанин Републике Србије па нема ни законске препреке да обавља своју функцију. У оквиру Савета Европе је, примера ради, донета Препорука 1543 (2001) у којој се каже да расизам није мишљење, па се самим тим на њега не могу применити поставке о слободи говора, него је ту у питању криминал.

¹⁷ Устав Републике Србије (*Службени гласник РС*, бр. 98/2006).

¹⁸ Чл. 103. УРС предвиђено је да народни посланик ужива имунитет и да он не може бити позван на кривичну или другу одговорност за изражено мишљење или гласање у вршењу своје посланичке функције. Истом одредбом је прописано и да народни посланик који се позвао на имунитет не може бити притворен, нити се против њега може водити кривични или други поступак у коме се може изрећи казна затвора, без одобрења Народне скупштине. Међутим, УРС предвиђа и да народни посланик, затечен у извршењу кривичног дела за које је прописана казна затвора у трајању дужем од пет година, може бити притворен без одобрења Народне скупштине. Непозивање народног посланика на имунитет не искључује право Народне скупштине да упостави имунитет.

апсолутне неодговорности народног посланика за изражено мишљење или гласање, али само у вршењу своје посланичке функције. Управо тај аспект указује да је доминантно персонални принцип, чак и у случају народних посланика, потребно кориговати реалним принципом. То значи да ће народни посланик бити заштићен имунитетом када год се јавно оглашава и износи своје вредносне судове или ставове, као и чињеничне тврдње о свим питањима која су на било који начин предмет уставног или законског регулисања, односно која су опште узев од значаја за јавност. Овакав став заснивамо на уставотворној и законодавној функцији парламента која је предвиђена чл. 98. УРС.¹⁹

Чл. 99. УРС²⁰ предвиђена је и конкретизована тзв. „изборна функција“ Народне скупштине. При вршењу изборних овлашћења, мора се узети да је дозвољен „оштрији“ дискурс према лицима које Народна скупштина бира на функције. Начелно се овај став може правдати потребом да се пре избора конкретног лица на функцију, поред општих и посебних услова које прописује општи пропис, размотре и личне карактеристике тог лица у контексту подобности за вршење функције на коју се бира. Примера ради, дозвољене би биле критике које упућују на моралну и стручну неподобност лица док би увреде на рачун физичког изгледа или етничке и расне припадности лица свакако требало тумачити и третирати као повреду парламентарне дискусије, што би према нашем мишљењу превазишло обављање посланичке функције и омогућило парнични поступак за накнаду штете услед повреде части и угледа.

Проблем релативизације изнетог садржаја превазилази се узимањем реалног принципа као полазишта за одређивање обима политичког дискурса. Овакав приступ фокусира сву пажњу на садржај, док занемарује лице које га јавно износи и проноси, што представља другу крајност у односу на проблем инхерентан персоналном принципу и отвара нови, ништа мањи проблем у тумачењу релевантних норми. Најзад, чини нам

¹⁹ Чл. 99. УРС који прописује надлежност Народне скупштине наведено да она: доноси и мења Устав, одлучује о промени границе Републике Србије, расписује републички референдум, потврђује међународне уговоре кад је законом предвиђена обавеза њиховог потврђивања, одлучује о рату и миру и проглашава ратно и ванредно стање, надзире рад служби безбедности, доноси законе и друге опште акте из надлежности Републике Србије, даје претходну сагласност на статут аутономне покрајине, усваја стратегију одбране, усваја план развоја и просторни план, усваја буџет и завршни рачун Републике Србије, на предлог Владе даје амнестију за кривична дела.

²⁰ Народна скупштина бира Владу, надзире њен рад и одлучује о престанку мандата Владе и министара, бира и разрешава судије Уставног суда, бира председника Врховног касационог суда, председнике судова, Републичког јавног тужиоца, јавне тужиоце, судије и заменике јавних тужилаца, у складу са Уставом, бира и разрешава гувернера Народне банке Србије и надзире његов рад, бира и разрешава Заштитника грађана и надзире његов рад, бира и разрешава и друге функционере одређене законом.

се да је мешовити принцип који једнак значај даје и актерима и садржини дискурса, најпогоднији за што јасније одређивање политичког дискурса. Управо је од тог принципа пошао и наш законодавац када је у чл. 8. важећег Закона о јавном информисању и медијима²¹ (даље: ЗЛИМ) уредио положај носилаца јавних (државних) функција.²²

Из претходно наведеног произлази да би се политички дискурс на оптималан начин могао одредити као свако јавно оглашавање и изношење вредносних судова и чињеничних навода од стране носилаца политичких и јавних функција у вршењу својих дужности, као и од стране осталих лица која не врше политичке и јавне функције када она то чине у обављању службене дужности или научне делатности или када је реч о лицима која узимају учешће у грађанским иницијативама уједињеним органима власти на предложена решења закона, других прописа и општих аката, односно када је њихово јавно изражавање последица заштитне оправданог јавног интереса, односно представља осврт на питања од општег значаја. Исто вреди и када је потребно дефинисати законски појам „изјава политичке природе“ који предвиђа важећи Закон о Заштитнику грађана.²³

ОСНОВНА РЕШЕЊА И НОРМАТИВНЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ПОЛИТИЧКОГ ДИСКУРСА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ УЗ ОСВРТ НА ЈУРИСПРУДЕНЦИЈУ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Будући да су државне функције предвиђене у законодавству Републике Србије, није спорно одређивање лица која их врше.²⁴ Међутим, упитно може бити одређивање носилаца политичких функција, што је

²¹ Закон о јавном информисању и медијима (*Службени гласник РС*, бр. 83/2014, 58/2015. и 12/2016. – аутентично тумачење).

²² Чл. 8. ЗЛИМ предвиђа да: „Изабран, постављен, односно именован носилац јавне и политичке функције дужан да трпи изношење критичких мишљења, која се односе на резултате његовог рада, односно политику коју спроводи, а у вези је са обављањем његове функције без обзира на то да ли се осећа лично повређеним изношењем тих мишљења.“

²³ Закон о Заштитнику грађана (*Службени гласник РС*, бр. 79/2005. и 54/2007).

²⁴ О критици новог решења у одређивању појма „јавна функција“ види више код: Стевановић, А. (2019). Појам сукоба интереса у теорији и законодавству Републике Србије, у: *Финансијски криминалистеј и корупција*, ур. Ј. Костић & А. Стевановић. Београд: Институт за упоредно право и Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 307–327.

према нашем схватању, свакако шира категорија од носилаца државних функција, а чије је дефинисање важно имајући у виду да у домаћем законодавству које у најширем смислу регулише питање слободе изражавања фигурира и термин „носилац политичке функције“ (чл. 8. ЗЛИМ).

Поред тога, у многим законодавствима, а тако и у домаћем ЗЛИМ, користи се и појам јавна личност у контексту актера привилегованог политичког дискурса.²⁵ Тако ће рецимо, према судској пракси ЕСЉП, субјектом заштићеног политичког дискурса бити сматран и председник великог синдиката, када се јавно оглашава о питањима која се тичу радних и социјалних права, будући да она несумњиво јесу од јавног интереса и значаја.²⁶ Исти је случај и са представницима невладиног сектора када се укључе у дебату о заштити или стању људских права, примера ради.²⁷ Нема дилеме да политичке функције представљају све оне јавне функције на које се бира на основу политичког резултата. У пракси се то односи и на функције и положаје на које се именује или поставља, услед укорењене политизације државне управе и свих институција власти. Поред тога, под појмом „носилац политичке функције“ у смислу слободе права на изражавање и заштиту тог права, треба подразумевати и функционере парламентарних и ванпарламентарних политичких странка, покрета, група грађана и удружења која делују на основу политичке платформе и са нескривеним политичким циљевима.

Када је реч о политичком дискурсу у смислу његовог одређења које смо претходно изложили, неспорно је да сви његови актери уживају опште право на слободу изражавања које јемчи и УРС, а ваља приметити да поједини представници власти, сагласно законским одредбама и „духу устава“ имају и обавезу да се јавно оглашавају о различитим питањима која тангирају јавни интерес. Уставни суд Србије реферишући на „стразбуршку праксу“ у својој одлуци наводи како је омогућавање политичким актерима да несметано улазе у расправе о јавним питањима засновано на захтевима плурализма, толеранције и отворености ума, без којих нема „демократског друштва“²⁸.

²⁵ Идеја је да се лицима која уживају одређени ауторитет у друштву и имају утицај на њега, омогући да буду актери политичког дискурса, што са једне стране укључује привилегију већег степена толеранције за изнете ставове, али и обавезу да се прихвати већи степен критицизма, што у садејству заправо и представља суштину политичке дебате.

²⁶ *Celvan v. Turkey*, (App. no. 23556/94), 8. 7. 1999, para. 43.

²⁷ *Margulev v. Russia*, (App. no. 15449/09), 8. 10. 2019. para. 47.

²⁸ Одлука Уставног суда Уж 6434/2014. од 14. 4. 2016. године, para. 9.

Начелан став судске праксе је да политички дискурс обухвата и „оштрије“ речи које у комуникацији међу приватним лицима свакако могу бити претеране.²⁹ Чест је случај да је ЕСЉП у оквиру јавне дебате оправдавао називање политичких опонената „пијавицама“,³⁰ „зверима“³¹ и томе слично. Са друге стране, у појединим, новијим случајевима стразбуршки суд је налазио да „преоштре“ речи нису неопходне да би се остварило право на слободу изражавања у виду изношења идеја и ставова.³² Отуда можемо закључити да судска пракса више не пружа заштиту таквим изразима по аутоматизму, већ да их у сваком конкретном случају одмерава унутар датог контекста.³³ Занимљиво је налажење Суда у предмету *Lindon v. France*,³⁴ где је по први пут дат значај чињеници да је лезиони садржај плански и јавно објављен у књизи.³⁵ Са друге стране ЕСЉП је оправдао коришћење оштријих фраза у случају када су оне изнесене уживо, усмено, без могућности да буду преформулисане.³⁶ Сматрамо и да би посебно требало узимати у обзир чињеницу да ли се ради о представнику политичке позиције или опозиције, из разлога што би потоњим услед суштински неједнаког доступног политичког инструментаријума, требало уважавати право на „агресивнији садржај“.

Важећим Законом о спречавању корупције³⁷ (даље: ЗСК), тј. његовим чл. 50. ст. 6. јавним функционерима који су изабрани непосредно од грађана (у нашем систему су то председник Републике и народни посланици) омогућено је да саговорницима и јавности не морају недвосмислено и јасно предочавати да ли иступајући јавно износе став органа у којем врше јавну функцију или став политичке странке, односно политичког субјекта којем припадају, што је иначе обавеза предвиђена за функционере који нису изабрани непосредно од грађана. На тај начин је одређеном, најужем кругу представника народа, начелно у циљу иницирања слободне представничке демократије и дијалога, према нашем

²⁹ Пресуда ВС у Новом Саду Гж 4577/17. од 25. 1. 2019. године, пара. 6.

³⁰ *Fuentes Bobo v. Spain*, (App. no. 39293/98), 29. 2. 2000, para. 41.

³¹ *Thorgeir Thorgeirson v. Iceland* (App. no. 13778/88), 25. 6. 1992, para. 53.

³² Види пресуде: *Backes v. Luxembourg*, (App. no. 24261/05), од 8. 7. 2008, пара. 49; *Lindon v. France*, (App. no 21279/02), од 22. 10. 2007, пара. 57.

³³ Тако није редак случај да у пракси судови у обзир узимају тоналитет, моме-нат и томе слично.

³⁴ *Lindon v. France*, (App. no 21279/02), од 22. 10. 2007.

³⁵ Ради се о књизи *Jean-Marie Le Pen on Trial*, у којој се позната француска политичарка ставља у изузетно негативан контекст уз употребу бројних погрдних израза.

³⁶ *Makraduli v. FRM Macedonia*, (App. no 64659/11), од 19. 7. 2018.

³⁷ Закон о спречавању корупције (*Службени гласник РС*, бр. 35/2019. и 88/2019).

мишљењу омогућена неоправдано широка могућност злоупотребе општих интереса који би требало да се испољавају вршењем јавне функције, у корист страначких.

Када је реч о вербалним деликтима, у европском културном и правном простору преовладало је становиште да је кривичноправна репресија за клевету преоштра врста државне реакције која спутава слободу медија.³⁸ Усвајајући 2007. године Резолуцију о декриминализацији клевете, скупштина Савета Европе указала је на примере грубог кршења слободе изражавања и информисања,³⁹ а даље инсистирање на инкриминисању клевете као ометајућег фактора у вршењу и уживању права на слободу изражавања и слободу информисања, од стране моћних међународних организација и институција, водила је ка масовној декриминализацији клевете, што је и Република Србија учинила 2012. године.⁴⁰ Отуда позитивно материјално кривично законодавство оличено у Кривичном законнику Републике Србије⁴¹ (даље: КЗ) у чл. 170. предвиђа кривично дело увреде, карактеристично за случај прекорачења дозвољеног изражавања, па тако и политичког дискурса.⁴²

Кривично дело увреде у оквиру групе кривичних дела против части и угледа предвиђено је са циљем заштите личних права, пијетета и достојанства других лица на која се увредљива садржина односи. Иако законодавац не разрађује појам увреде, наша теорија и судска пракса под њом подразумевају изјаву омаловажавања⁴³ сазнату од стране неког лица, па чак и само онога коме је увреда упућена.⁴⁴ У судској пракси је доминантан став да субјективно обележје бића кривичног дела увреде чини

³⁸ Мрвић-Петровић, Н. (2013) Декриминализација клевете – Супремација слободе изражавања у односу на част и углед. *Страни правни животи*, 57(2), 43–58.

³⁹ *Ibid.*, 44.

⁴⁰ О контроверзним последицама декриминализације клевете види више код: *Ibid.*, 43–58.

⁴¹ Кривични законик (*Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005. – испр., 107/2005. – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016. и 35/2019).

⁴² Поред тога, може бити речи и о кривичном делу из чл. 173. КЗ.

⁴³ Стојановић, З., Делић, Н. (2013). *Кривично право – посебни део*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 68.

⁴⁴ Атанацковић, Д. (1981). *Кривично право – посебни део*. Београд: Привредна штампа, 245. Теорија и судска пракса такође прихватају и објективан критеријум као мерило лезионе способности увредљивог акта услед чега је ирелевантан начин на који увређено лице схвата и тумачи увредљиви садржај на субјективном плану. То је у контексту предметне теме значајан став у погледу процене важности, али и уобичајености политичких изјава као „оружја“ којим се супротставља ривалима у „политичкој арили.“

умишљај.⁴⁵ У теорији постоји извесно неслагање у вези са предметним питањем, па тако постоји и мишљење да намера не улази у појам увреде из разлога што није предвиђена у бићу кривичног дела.⁴⁶ На сличној позицији је Врховни касациони суд Србије (даље: ВКС) који истиче да „за радњу основног облика кривичног дела увреде није неопходно да садржи намеру омаловажавања оштећеног и стога не мора бити обухваћена изреком пресуде“⁴⁷. Међутим, наведени став Врховног касационог суда треба тумачити у том смислу да се за правилност пресуде у формалном смислу не тражи да она у изреци садржи намеру омаловажавања оштећеног, што ни на који начин не искључује праксу судова и став теорије о томе да се у сваком конкретном случају, у доказном поступку за кривично дело увреде, у циљу правилног и потпуног утврђивања релевантних чињеница и околности, треба утврђивати и намера да се оштећени омаловажи. Узимајући у обзир основе искључења противправности кривичног дела увреде из ст. 4. и применом *argumentum a contrario* тумачења, може доћи до закључка да, иако намера није непосредно садржана у бићу кривичног дела, она ипак улази у његов појам, будући да је без намере омаловажавања тешко утврдити да ли нека радња има увредљив карактер.⁴⁸

У кривичном делу увреде препознаје се и уважава значај политичког дискурса који је предвиђен као један од основа који искључује противправност тог дела.⁴⁹ Врховни касациони суд Србије је одлучујући о захтеву за заштиту законитости⁵⁰ браниоца окривљеног у поступку који се водио због кривичног дела увреде, усвојио захтев и окривљеног ослободио од оптужбе образлажући своју одлуку чињеницом да се: „основано захтевом за заштиту законитости браниоца окривљеног указује да, у конкретном случају, написаним речима које су по оцени приватног тужиоца увредљиве садржине, остварен је само објективни услов инкриминације

⁴⁵ Пресуда ВС у Пожаревцу, Кж.3 350/14 од 5. 3. 2014. године, пара. 9.

⁴⁶ Лазаревић, Љ. (1988) *Кривично право Југославије, посебни део*. Београд, 501.

⁴⁷ Пресуда ВКС, Кзз. 727/2017. од 6. 9. 2017. године, пара. 11.

⁴⁸ Делић, Н. (2019). Кривичноправни аспекти борбе против корупције, у: *Финансијски криминалијетет и корупција*, ур. Ј. Костић & А. Стевановић. Београд: Институт за упоредно право и Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 7–37.

⁴⁹ То произлази из одредбе чл. 170. КЗ ст. 4. према којој се неће казнити за дело из ст. 1. до 3. чл. 170. КЗ учинилац, ако је излагање дато у оквиру озбиљне критике у научном, књижевном или уметничком делу, у вршењу *службене дужности*, новинарског позива, *политичке делатности*, у одбрани неког права или *заштити ојправданих интереса*, ако се из начина изражавања или из других околности види да то није учинио у намери омаловажавања.

Види супротно у пресуди ВКС у предмету Кзз 327/2020. од 3. 6. 2020, пара. 8.

⁵⁰ Пресуда ВКС у предмету Кзз 528/2019. од 30. 5. 2019, пара. 10.

дела из чл. 170. ст. 2. КЗ, али не и субјективни да су наведене чињенице изнете у намери омаловажавања, што се види из начина изражавања, а и спремност да се о исправности вредносног суда изјасне и друга лица.“

Уживање права на слободу изражавања у основи се гарантује на начин да је оно изузето од утицаја државних и недржавних субјеката. Такви утицаји по правилу представљају повреду права на слободу изражавања, међутим, у одређеним ситуацијама и под одређеним околностима, право на слободу изражавања може бити лимитирано. Када разматра повреду права на слободу изражавања, ЕСЉП без изузетка примењује тест контроле познат као „трипартитни тест“⁵¹. Да би у складу са тим тестом одређена рестрикција права на слободу изражавања била оправдана, потребно је да она кумулативно буду *предвиђена законом, прописана ради заштити неког легитимног циља и неопходна у демократском друштву*.⁵² Слично предвиђа и УРС у чл. 20. ст. 1. којим је прописано да људска и мањинска права зајемчена Уставом могу законом бити ограничена ако ограничење допушта Устав, у сврхе ради којих га Устав допушта, у обиму неопходном да се уставна сврха ограничења задовољи у демократском друштву и без задирања у суштину зајемченог права.⁵³

Појединим функционерима законодавац експлицитно забрањује давање политичких изјава услед природе функција које обављају и омогућавања да је врше на политички неутралан начин. То је примера ради предвиђено важећим Законом о Заштитнику грађана који у чл. 10а прописује забрану Заштитнику грађана и његовим заменицима да дају изјаве политичке природе. Важећи ЗСК предвиђа у чл. 50. ст. 4. да је јавни функционер дужан да увек недвосмислено предочи саговорницима и јавности да ли износи став органа у којем врши јавну функцију или став политичке странке, односно политичког субјекта којем припада, иако се у пракси поступања функционера и надлежних органа који би требало да надзиру спровођење ЗСК, ова одредба уопште не примењује.⁵⁴ Поред

⁵¹ Alaburić, V. (2002). *Sloboda izražavanja u praksi Evropskog suda za ljudska prava*. Zagreb: Narodne novine, 31.

⁵² Принцип легалитета, легитимитета и неопходности у демократском друштву.

⁵³ УРС чл. 202. предвиђа и да у току трајања ратног или ванредног стања, може доћи до одступања од људских и мањинских права зајемчених Уставом, међу којима је и право на слободу изражавања. Ипак, наведену одредбу не би требало тумачити тако да је и народним посланицима онемогућено слободно изношење идеја, ставова и тврдњи, нарочито уколико се Народна скупштина састаје током нередовног стања.

⁵⁴ Стевановић, А. (2019). Појам сукоба интереса у теорији и законодавству Републике Србије, у: *Финансијски криминалитет и корупција*, ур. Ј. Костић & А. Стевановић. Београд: Институт за упоредно право и Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 307–327. Један од скоријих примера који о томе говори је и ситуација у којој је директор предузећа „Милан Благојевић – Наменска“ из Лучана,

тога, у складу са одредбом чл. 47. ЗСК, јавни функционер не сме да саветује правна и физичка лица о питањима у вези са јавном функцијом на којој се налази, осим ако је на то обавезан.

ДОЗВОЉЕНИ НИВО КРИТИЦИЗМА КОЈИ СУ НОСИОЦИ ЈАВНИХ И ПОЛИТИЧКИХ ФУНКЦИЈА ДУЖНИ ДА ТОЛЕРИШУ

Према одредби чл. 8. ЗЈИМ, изабран, постављен, односно именован носилац јавне и политичке функције дужан је да трпи изношење критичких мишљења, која се односе на резултате његовог рада, односно политику коју спроводи, а у вези је са обављањем његове функције без обзира на то да ли се осећа лично повређеним изношењем тих мишљења. У смислу правилног тумачења ове одредбе, нарочито је важно напоменути значај реалног принципа у одређивању политичког дискурса, па тако носилац јавне функције није дужан да трпи информације које повређују његова лична права уколико се оне не односе на резултате његовог рада, односно политику коју спроводи, а у вези је са обављањем његове функције.

ЗЈИМ оставља празнину у погледу положаја бивших функционера, који се, примера ради, налазе и пензији дужи временски период, што у пракси може да изазове одређене проблеме. Декларација о слободи политичке дебате у медијима⁵⁵ која је донета у оквиру Савета Европе одређује да под појмом „носилац јавне функције“ у смислу већег степена толеранције на критику која повређује лична права, треба подразумевати и бивше функционере. Међутим, како је претпоставка да функционери жртвују одређена лична права зарад остваривања јавног интереса, треба узети у обзир да велика временска дистанца, у погледу обављања функције и дана објављивања лезионо способних информација које се тичу конкретног функционера и критике његовог рада, компромитује тезу о

непосредно пред локалне изборе јавно и отворено позвао своје запослене да гласају за странку, учесника на тим изборима, чији је он притом члан. Поступајући по поднетој пријави, Агенција за борбу против корупције је донела Решење о обустави поступка сматрајући, према нашем мишљењу погрешно и супротно духу и сврси закона, да у конкретном случају није повређен чл. 29. ст. 2. тада важећег ЗАБК из разлога што је страначко агитовање које ЗАБК експлицитно забрањује, поменути директор вршио на скупу који је организован од стране добровољних давалаца крви из редова запослених (синдиката) и Црвеног крста.

⁵⁵ *Declaration on freedom of political debate in the media*, Adopted by the Committee of Ministers on 12 February 2004 at the 872nd meeting of the Ministers' Deputies.

„оправданом интересу јавности“ будући да већи проток времена доводи у питање актуелност и релевантност теме. То наравно не значи да јавност нема оправдани интерес да сазна одређене значајне информације из прошлости, а које се тичу вршења јавне власти,⁵⁶ односно да подстакне ревизионистичку дебату, али се у том случају са већим степеном пажње морају ценити лична права лица – функционера о којем је реч.⁵⁷

У предмету *Lombardo v. Malta*⁵⁸ из 2007. године, ЕСЈП је указао да је дозвољен већи степен критицизма у односу на владу (државне органе), него што је то случај са приватним лицима.⁵⁹ Сходно таквој позицији органа јавне власти, неспорно је и да информације и критике усмерене према носиоцима јавних функција унутар тих органа морају бити третиране са већим степеном толеранције у контексту права на слободу говора, но што је то случај са приватним лицима. Тако је 2008. године, примера ради, на седници Кривичног одељења Врховног суда Србије усвојено правно схватање: „да су границе прихватљиве критике шире када је реч о јавним личностима у односу на приватна лица. За разлику од обичних грађана, који то својство немају, јавне личности су неизбежно и свесно изложене помном испитивању сваке своје речи и дела како од новинара, тако и од јавности уопште, те стога морају испољити већи степен толеранције.“⁶⁰ Исто закључује и ЕСЈП у предмету *Lingens v. Austria*⁶¹ наводећи да су границе прихватљиве критике шире када је у питању политичар него што је то случај са другим грађанима, за разлику од којих политичар неминовно и свесно излаже сваку своју реч и поступак пажљивој анализи како новинара тако и шире јавности, па самим тим мора да покаже и већи степен толеранције на изјаве са лезиним капацитетом по његов углед и част.

Већи степен критицизма који се прихвата као стандард када је реч о носиоцима политичких функција, уједно не значи и искључење заштите

⁵⁶ Тај оправдани интерес би, примера ради, могао да буде указивање на проверу средстава из државног буџета од стране бившег председника општине, што произлази из пресуде ЕСЈП у случају *Filipović v. Serbia*.

⁵⁷ У појединим пресудама провејава став да су и бивши носиоци јавних функција дужни да трпе већи степен критицизма у односу на „обичне“ грађане. Види Пресуду Апелационог суда у Београду Гж 7888/12. од 26. 2. 2013. године, para. 5.

⁵⁸ *Lombardo v. Malta*, (App. no. 7333/06), 24. 7. 2007, para. 43.

⁵⁹ У пресуди донетој у предмету из судске праксе Велике Британије, *Derbyshire CC v. Times Newspapers Ltd*, наводи се да би дефаматорне тужбе против лица која износе одређене информације или дају коментаре, стављајући у негативан контекст у конкретном случају органе локалне власти, доприносиле стварању одвраћајућег ефекта, тзв. „chill factor“ који несумњиво угрожава уживање права на слободу говора.

⁶⁰ Правно схватање усвојено на седници Кривичног одељења 25. 11. 2008. године, Билтен Врховног суда Србије, 2009.

⁶¹ *Lingens v. Austria*, (App. no. 9815/82), 8. 7. 1986, para. 42.

њиховог угледа и части, већ да се интерес заштите њихових приватних права мора ценити у контексту остваривања интереса за отвореном расправом о питањима која су значајна за јавност. У том смислу је ЕСЉП у предмету *Sanocki v. Poland*,⁶² навео да иако политичари треба да прихвате ширу критику, њима мора бити остављена могућност да се „бране“ када сматрају да је, у конкретном случају, публикација која провоцира сумњу у моралну исправност њихове личности неистинита и да може да наведе јавност на погрешно мишљење у погледу начина на који врше власт. У светлу тзв. „одбране“ од лезионих навода, УРС јемчи остваривање права на исправку неистините, непотпуне или нетачно пренете информације којом је повређено нечије право или интерес и права на одговор на објављену информацију. Право на исправку и право на одговор регулисао је важећи ЗЈИМ.⁶³ Додатно, КЗ у чл. 150. предвиђа кривично дело спречавање објављивања одговора и исправке, када одговорно лице медија не поступи по правноснажној пресуди донетој у поступку за објављивање одговора или исправке.

Врховни касациони суд Србије у својој пресуди⁶⁴ констатује да је слобода изражавања ограничена и када су политичари предмет извештавања и критике и то њиховим правом на част и углед, додајући да право на част и углед припада свим грађанима, па сходно томе заштита права на част и углед обухвата и политичаре, чак и кад не поступају у приватном својству, међутим у тим случајевима морају се услови за заштиту одмерити са интересима друштва на отворену дискусију о политичким стварима.

У својој пракси ЕСЉП оправдано прави разлику између високих јавних функционера и запослених у државној служби. Тако се у пресуди донетој у предмету *Thoma v. Luxembourg*⁶⁵ наводи да су државни службеници подложни ширим границама прихватљивог критицизма у погледу својих службених активности, него што је то случај са приватним лицима, међутим у истој пресуди се истиче да се не може узети да државни службеници себе свесно излажу детаљном преиспитивању сваке своје речи и радње у мери у којој то чине функционери-политичари те да их стога не би требало третирати на једнак начин онда када се ради о дозвољеном обиму и домашају критике.

⁶² *Sanocki v. Poland*, (App. no. 28949/03), 17. 7. 2007, para. 49.

⁶³ У досадашњој судској пракси приметили смо да се основна грешка тужилаца који траже одговор на информацију испољава у томе што чињеницом одговарају на изнето мишљење и супротно, мишљењем одговарају на чињенице. Види рецимо: пресуду ВС у Београду ПЗ 479/19. од 9. 3. 2020. године, para. 6; пресуду ВС у Београду ПЗ 112/20. од 9. 10. 2020. године, para. 4.

⁶⁴ Решење ВКС Рев 1855/2017. од 30. 5. 2018, para. 6.

⁶⁵ *Thoma v. Luxembourg*, (App. no 38432/97), 29. 3. 2001, para. 47.

У разматрању дозвољеног критицизма према носиоцима јавних функција потребно је правити разлику између изношења вредносних судова и чињеничних навода. Реч је о томе да ли се изнети садржај може третирали као чињенични навод или као вредносни суд. У првом случају се ради о изношењу садржине која је објективно проверљива и коју је могуће доказивати, док се, супротно томе, у потоњем случају ради о садржини која није проверљива и коју није могуће доказивати, односно о садржини која представља вредносни суд (мишљење) о догађају, појави, ствари или лицу. Разлика између потенцијално доказивих тврдњи и вредносних судова који не могу бити предмет доказивања нарочито се показала као важна у јуриспруденцији ЕСЉП, и заснива се на правилу које је постављено у предмету *Steel and Morris v. United Kingdom*,⁶⁶ према којем се чињеничне тврдње доказују, док би захтев за доказивањем вредносних судова, нарочито уколико се они заснивају на довољној чињеничној грађи, водио ка повреди права на слободу изражавања.⁶⁷ На истом становишту је и домаћа судска пракса, па је тако у пресуди Апелационог суда у Београду⁶⁸ заузето становиште да вредносни судови јесу слободни, али чињенице нису.

ВКС истиче да се морају јасно разликовати изношење чињеница од изражавања мишљења или изношења вредносних судова, као и да се не може захтевати доказивање истинитости за изнете вредносне судове.⁶⁹ ЕСЉП у пресуди *Jerusalem v. Austria*⁷⁰ заузима став да се при јавном изношењу ставова, бар у одређеним околностима, може ослонити на гласине када је реч о питањима од јавног интереса, уколико се поступа

⁶⁶ *Steel and Morris v. United Kingdom*, (App. no 68416/01), 15. 2. 2005, para. 87.

⁶⁷ Илић, П. Г. (2018). Појам, стандарди и ограничења права на слободу изражавања с посебним освртом на праксу Европског суда за људска права. *Годишњак Факултета безбедности*, 2018 (1), 38.

⁶⁸ Пресуда Апелационог суда у Београду Гж бр. 155/17. од 22. 6. 2017. године, пара. 4.

⁶⁹ Решење ВКС Рев 1885/2017. од 30. 5. 2018. године, пара. 6. Разлика између изношења чињеничних навода и вредносних судова од значаја је и при остваривању права на одговор на информацију. Наиме, чл. 83. ЗЈИМ предвиђено је да лице на које се односи информација, која може да повреди његово право или интерес, може од одговорног уредника захтевати да, без накнаде, објави одговор у коме оно тврди да је информација неистинита, непотпуна или нетачно пренета. Уколико одговорни уредник не објави одговор, а за то не постоји неки од разлога за необјављивање одређен овим законом, као и ако одговор објави на непрописан начин, ималац права на одговор може против одговорног уредника поднети тужбу за објављивање одговора. Право уредника да не објави одговор или његов део, сходно чл. 98. ст. 1. т. 8. ЗЈИМ, произлази из чињенице да се одговор односи на мишљење, а не на тврдњу о чињеницама, или да одговор не садржи тврдњу о чињеницама, већ мишљење.

⁷⁰ *Jerusalem v. Austria*, (App. no 26958/95), 27. 2. 2001, para. 45.

разумно и у складу са професионалним и етичким стандардима онда када су они предвиђени.⁷¹ Ипак, и тада вредносни судови морају имати неки вид чињеничног утемељења, јер у супротном бивају претерани, односно остварују свој лезиони капацитет.⁷²

У појединим правним системима нарочито је прихваћен стандард „истине у циљу опште користи“ која оправдава заштиту изношења информација које имају потенцијално лезиони капацитет у односу на права лица против којих су усмерене.⁷³ Отуда многи аутори „истину“ означавају и као одбрану против тужби због повреде угледа и части.⁷⁴ Поред истине, зарад јавног интереса судска пракса ЕСЉП, примера ради, у предмету *Lingens v. Austria*, истиче и принцип савесног поступања (енг. *good faith*) онога ко објављује информације.⁷⁵ На пример, ЕСЉП у пресуди донетој у предмету *Fleury v. France* није нашао повреду чл. 10. Европске Конвенције наводећи да подносилац представке није пружио доказе да је поступао у доброј вери, те да је без адекватног чињеничног основа оклеветао функционера државне власти. Како се у конкретном случају радило о оптуживању градоначелника да је проневерио одређену количину новца, а да при том против њега није покренут кривични поступак због тог кривичног дела.⁷⁶

Примећујемо да је ЕСЉП развио поставку принципа „фер коментар“ тако да га је конкретизовао на начин да је за поступање у складу са том полазном основом неопходно да је постојао разуман чињенични основ за заснивање и потом изношење одређеног вредносно суда. Међутим, помињана „привилегована“ правна позиција политичког дискурса, чији је један од интегралних делова и обавеза политичара (државника) да толеришу већи степен критицизма за свој рад, указује да би захтев за постојањем разумне чињеничне подлоге код политичког говора морао

⁷¹ Такав је случај са новинарима.

⁷² Види у том контексту и пресуду ЕСЉП, *Fleury v. France*.

⁷³ Varendt, E. (2009). *Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press, 8.

⁷⁴ Milo, D. (2008) *Defamation and Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press, 58.

⁷⁵ Поред значајних стандарда који проистичу из праксе ЕСЉП ваља приметити да ни тамошња јуриспруденција није увек конзистентна. Тако у предмету *Fleury v. France*, Суд истиче да у конкретном случају нема повреде чл. 10. Конвенције из разлога што подносилац представке није поступао у доброј вери, иако се може сматрати да је, клеветајући градоначелника тврдњом да је градоначелник проневерио новац, подносилац представке деловао у јавном интересу и критиковао рад политичара који би морао да има већи степен толеранције према јавној критици, што је иначе заузето становиште у бројним другим предметима.

⁷⁶ Мрвић-Петровић, Н. (2013). Декриминализација клевете – Супремација слободе изражавања у односу на част и углед. *Сѣрани њравни живоић*, 57 (2), 47.

подразумевати значајно нижи степен чињеничне базе но што би то био случај изван политички релевантних оквира. Отуда се и не можемо сложити са образложењем пресуде у поменутом случају *Fleury v. France* и то не из разлога што сматрамо да изнесени ставови, вредносни судови или оптужбе функционера не треба да садрже разуман чињенични основ или подлогу, већ зато што се захтев да је против пасивног субјекта оптужбе покренут кривични поступак не може третирати као разумна чињенична подлога. Изостанак кривичног поступка може бити разлог неефикасности органа репресије, корупције, политичког утицаја и томе слично. Најзад, могуће је да је изношење навода о проневери „инсајдерска“ информација која није била или је тешко доступна надлежним органима, па би прихватање таквог става Суда обесмислило читав концепт узбуђивања као важног елемента како у откривању незаконитости, тако и саставног дела права на слободу изражавања.⁷⁷

Супротно претходно описаном предмету, ЕСЉП је у доношењу одлуке у случају *Filipović v. Serbia* комбиновано примени реални и персонални принцип, те утврдио повреду чл. 10. Европске Конвенције,⁷⁸ имајући у виду да је подносилац представке као политичар расправљао о питању од јавног интереса, јавно оптужујући градоначелника једног града у Србији да је, у време док је био директор великог државног предузећа, проневерио средства из државног буџета.⁷⁹

Интересантно је налажење Апелационог суда у Букурешту (Румунија) да је прекорачен ниво дозвољене критике, иако се она односила на народне посланике, истичући да слобода изражавања престаје тамо где се повређују уставом зајемчена права на дигнитет других. ЕСПЉ је касније, по представци, у једној од својих најновијих одлука о повреди чл. 10. Конвенције у предмету *Macovei v. Romania*,⁸⁰ правилно утврдио повреду тог члана од стране румунског суда, оценивши да је у конкретном случају

⁷⁷ Виши суд у Новом Саду заузео је став да се приликом подношења кривичне пријаве као института којим грађани указују на евентуалне незаконитости, слобода изражавања мора тумачити у ширем контексту, управо да не би дошло до „одвраћајућег“ ефекта, па иста не може бити разлог да тужени буде обавезан да тужиоцима исплати накнаду нематеријалне штете због повреде части и угледа, односно доношење такве судске одлуке не би било неопходно у демократском друштву, у смислу ст. 2. чл. 10. Европске конвенције. Види пресуду ВС у Новом Саду Гж 4577/17. од 25. 1. 2019. године, пара. 6.

⁷⁸ Закон о ратификацији Европске Конвенције за заштиту људских права и основних слобода са протоколима (*Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 9/2003, 5/2005. и 7/2005. – испр. и *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2010. и 10/2015).

⁷⁹ *Filipović v. Serbia*, (App. no. 27935/05), 20. 11. 2007, para. 40.

⁸⁰ *Macovei v. Romania*, (App. no. 53028/14), 28. 7. 2020, para. 41.

критику на рачун народних посланика изнела представница Румуније у Европском парламенту која се тичала злоупотребе посланичких мандата, што несумњиво даје допринос дебати од јавног интереса.

Међутим, ЕСЈП је у овој одлуци дао и критеријуме који би требало да помогну да се одмери интерес јавности и заштита личних права лица на која се изнете информације односе. Ти критеријуми су: а) *доприносу дебати од јавног интереса*; б) *препознатљивости лица на које се изнете садржај односи као и предмет садржаја – информације*; в) *ранија постојања лица на које са садржај – информација односи*; г) *начин сазнања за лезионо способну информацију која се износи*; д) *контекст, форма и последице које је проузроковала информација*; е) *тежина изречене санкције*.

Као помоћне критеријуме, Суд је навео а) *колеktivну природу изјава, а не усмерености искључиво на одређену личност* као и б) *постојање „каков-таков“ чињенично основа за изнете став*.

Медији и критицизам према носиоцима јавних функција

Нарочито је за ваљану анализу односне теме значајан однос медија и медијског критицизма према представницима власти. УРС начелно јемчи слободу медија,⁸¹ предвиђајући јој одређена ограничења у складу са тзв. „трипартитним тестом“. ЗЈИМ предвиђа дужност новинарске пажње која се огледа у обавези уредника и новинара да с пажњом примереном околностима, пре објављивања информације која садржи податке о одређеној појави, догађају или личности провере њено порекло, истинитост и потпуност, што је нарочито важно када се ради о изношењу чињеничних тврдњи са лезионом способношћу. Та обавеза је са пуним правом наметнута медијима будући да велика видљивост материјала који објављују у далеко већој мери може негативно утицати на права лица на која се односи. У домаћој судској пракси је отуда заузет став да је свака тврдња изнета као чињеница подложна проверљивости, а приликом изношења чињеница јавно гласило нема потпуну слободу, већ мора поступати са дужном пажњом која, пре свега, подразумева проверљивост те информације.⁸²

⁸¹ Слободу медија у чл. 9. гарантује и основни медијски закон – ЗЈИМ.

⁸² Пресуда Апелационог суда у Београду ГжЗ бр. 155/17. од 22. 6. 2017. године. Тако Апелациони суд у Београду закључује да: „правилно првостепени суд налази да објављивање оваквих информација није дозвољено и да превазилази слободу јавног информисања, имајући у виду да тужени нису испоштовали дужност новинарске пажње, да је повређена претпоставка невиности тужиље, да су наведене информације лезионо подобне. Јавност нема оправдан интерес да сазна за одређене чињенице које су представљене као да су непобитно утврђене, иако то нису, већ управо супротно,

Претходно изнет став донекле релативизује пракса према којој медији нису дужни да утврђују материјалну истину,⁸³ односно потпуну истину, али и тада постоји њихова обавеза да са пажњом примереном околностима провере порекло, тачност и потпуност објављене информације.⁸⁴ Када је реч о носиоцима јавних и политичких функција, требало би поћи од претпоставке да су њихови контакти (е-mail адресе и мобилни телефони) познати редакцијама, те да поступање у складу са дужном новинарском пажњом у том случају нужно обухвата претходни покушај да се та лица контактирају како би се саслушала, а потом и верно пренела њихова верзија догађаја. То уосталом и произлази из одређења законодавца у чл. 15. ЗЈИМ да остваривање јавног интереса у информисању подразумева истинито, непристрасно, правовремено и потпуно информисање свих грађана Републике Србије.

Према чл. 116. ЗЈИМ одговорност новинара за објављивање лезионе информације искључена је уколико је она верно пренета из јавне скупштинске расправе или јавне расправе у скупштинском телу; верно пренета из судског поступка, у складу са овим законом; верно пренета с јавног скупа, а новинар је поступао с дужном новинарском пажњом; садржана у документу органа јавне власти на који се примењује закон којим се уређује слободан приступ информацијама од јавног значаја, а јавност има оправдани интерес да за њу зна; објављена у емисији која се емитује уживо, а новинар је поступао с дужном новинарском пажњом. Погрешно тумачење цитиране одредбе се у домаћој судској пракси своди на неоправдано проширивање основа за искључење одговорности новинара и уредника, уколико су у свом медију верно пренели вест која је објављена у другом медију. У вези са датом ситуацијом, ЗЈИМ предвиђа једино обавезу тих лица да наведу од ког медија је преузета информација коју преносе.

Домаћа судска пракса је у случају преношења информација заузела становиште да чињеница да је предметна информација објављена у другом дневном листу, не ослобађа тужене одговорности накнаде штете. Аутентичност преношења недопуштене информације (јер чињеница да је при објављивању информације гласила онако како је добијена на извору)

јавност има интерес да сазна информације који је степен сумње у истинитост изнетих информација, као и да се лица не означавају извршиоцима кривичних дела уколико то није утврђено у одговарајућем судском поступку.” Види Пресуду Апелационог суда у Београду ГжЗ. бр. 135/17. од 16. 6. 2017. године

⁸³ Примера ради, Првостепени суд у Бриселу у пресуди А&М 2000 од 21. 9. 1999. године наводи како новинари нису у обавези да објављују уз научну прецизност или апсолутну поузданост, већ се морају толерисати мање грешке.

⁸⁴ Пресуда Апелационог суда у Београду ГжЗ 197/17. од 13. 12. 2017. године.

сама по себи не чини објављивање информација допуштеним. Код чињенице да је нека недопуштена тврдња у оптицају, не оправдава само по себи њено објављивање. Преношење туђе недопуштене тврдње у таквом случају је исто што и изношење сопствене недопуштене тврдње.⁸⁵ Поред тога, ВКС⁸⁶ наводи да је:

„Европски суд за људска права у бројним одлукама које се односе на примену чл. 10. Европске конвенције, изнео став да се новинари морају систематски формално дистанцирати од туђих навода који би могли да увреде или провоцирају друге или оштете њихов углед. Ако се медији на било који начин придруже туђој тврдњи прихватајући је као своју (редакцијском опремом, насловом, поднасловом и наднасловом и сл.) сматраће се да је објављена тврдња као његова сопствена.“

ЗАКЉУЧАК

Питање политичког дискурса незаобилазно је у сваком демократском друштву. Јачање капацитета политичке дебате несумњиво доприноси ефикаснијем остваривању јавног интереса у сваком аспекту друштва. Право као наука, али и систем нормативног уређења, у својој основи настоји да уреди и регулише односе између два или више сукобљена права и интереса. Тако је и у случају заштите политичког дискурса, који са правом има „привилеговани“ положај у општем интересу друштва, потребно одмерити и значај заштите инволвираних актера чија лична права могу бити повређена.

Законодавац предвиђа, а судска пракса прихвата и чини се релативно доследно примењује принцип да су границе прихватљиве критике шире када је реч о јавним личностима у односу на приватна лица из разлога што су, за разлику од обичних грађана који то својство немају, јавне личности неизбежно и свесно изложене помном испитивању сваке своје речи и дела како од новинара, тако и од јавности уопште, те стога морају испољити већи степен толеранције на критику и лезиони садржај. Оправдано се предвиђају и стандарди и принципи који указују на нужност заштите личних права носилаца јавних функција и поред неспорно већег степена толеранције према критикама.

⁸⁵ Решење Апелационог суда у Београду Гж3 153/16. од 29. 11. 2018. године, пара. 5.

⁸⁶ Пресуда ВКС Рев 4510/2018. од 18. 9. 2019. године, пара. 12.

На проблем неуједначености судске праксе, која се у многим земљама јавља како на регионалном, тако и на историјском (временском) плану, утиче и „безобална“ природа политичког дискурса у који имајући у виду друштвене, економске, политичке и културолошке прилике, може бити сврстана широка лепеза различитог садржаја. Ипак, када је реч о Републици Србији, може се закључити да пракса највиших судских инстанци углавном има у виду одредбе релевантних закона и правилно их тумачи, односно да је у већем делу усклађена са праксом ЕСЉП.

Најзначајнији проблем представља деградирана култура политичког дијалога и пречесто и очигледно сврставање главних медија на одређену страну политичког спектра, што процену изречене садржине политичке природе чини зависном од емоција и личних симпатија, уместо рационалности и објективности. Решење за овај проблем могло би бити сходно прилагођавање казнене политике, како када је реч о кривичним санкцијама, тако и када се ради о грађанској накнади нематеријалне штете. Ипак, то је могуће тек након јасног и прецизног уређивања нормативног оквира и „изградње“ стабилне и конзистентне судске праксе која се базира на фундаменталним принципима слободе изражавања.

ЛИТЕРАТУРА

- Alaburić, V. (2002). *Sloboda izražavanja u praksi Evropskog suda za ljudska prava*. Zagreb: *Narodne novine*.
- Атанацковић, Д. (1981). *Кривично право – посебни део*. Београд: Привредна штампа.
- Varendt, E. (2009). *Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press.
- Василијевић, В. (1991). Права човека између политике и права, у: *Права човека. Зборник докумената*. Београд.
- Делић, Н. (2019). Кривичноправни аспекти борбе против корупције, у: *Финансијски криминалијет и корупција*, ур. Ј. Костић & А. Стевановић. Београд: Институт за упоредно право и Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 7–37.
- Emerson, T. (1963). *Toward a General Theory of the First Amendment*. Yale
- Ибрахимпашевић, Б. (1963). *Политички деликти*. Сарајево
- Игњатовић, Ђ. (2015). Криминалитет државе, у: *Казнена реакција у Србији – V део*, ур. Ђ. Игњатовић, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 25–47.
- Илић, П. Г. (2018). Појам, стандарди и ограничења права на слободу изражавања с посебним освртом на праксу Европског суда за људска права. *Годишњак Факултета безбедности* 2018 (1), 29–40.

- Лазаревић, Љ. (1988) *Кривично право Југославије, посебни део*. Београд.
- Milo, D. (2008) *Defamation and Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press.
- Мрвић-Петровић, Н. (2013). Декриминализација клевете – Супремација слободе изражавања у односу на част и углед. *Страни правни животи*, 57(2), 43–58.
- Стевановић, А. (2019). Појам сукоба интереса у теорији и законодавству Републике Србије, у: *Финансијски криминалистички и корупција*, ур. Ј. Костић & А. Стевановић. Београд: Институт за упоредно право и Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 307–327.
- Стојановић, З., Делић, Н. (2013). *Кривично право – посебни део*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Правни извори

- Устав Републике Србије (*Службени гласник РС*, бр. 98/2006).
- Кривични законик (*Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005. – испр., 107/2005. – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016. и 35/2019).
- Закон о јавном информисању и медијима (*Службени гласник РС*, бр. 83/2014, 58/2015. и 12/2016. – аутентично тумачење).
- Закон о ратификацији Европске Конвенције за заштиту људских права и основних слобода и са протоколима (*Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 9/2003, 5/2005. и 7/2005. – испр. и *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2010. и 10/2015).
- Закон о ратификацији Европске Конвенције за заштиту људских права и основних слобода и са протоколима (*Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 9/2003, 5/2005. и 7/2005. – испр. и *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2010. и 10/2015).
- Закон о спречавању корупције (*Службени гласник РС*, бр. 35/2019. и 88/2019).
- Закон о Заштитнику грађана (*Службени гласник РС*, бр. 79/2005. и 54/2007).
- Declaration on freedom of political debate in the media*, Adopted by the Committee of Ministers on 12 February 2004 at the 872nd meeting of the Ministers' Deputies.

Судска пракса домаћих судова

- Одлука Уставног суда Уж 6434/2014. од 14. 4. 2016. године
- Пресуда ВКС, Кзз. 727/2017. од 6. 9. 2017. године
- Пресуда ВКС, Кзз 528/2019. од 30. 5. 2019. године
- Пресуда ВКС Рев 4510/2018. од 18. 9. 2019. године
- Пресуда ВКС, Кзз 327/2020. од 3. 6. 2020. године
- Решење ВКС Рев 1855/2017. од 30. 5. 2018. године
- Пресуда Апелационог суда у Београду, Гж бр. 155/17. од 22. 6. 2017. године
- Пресуду Апелационог суда у Београду Гж 7888/12. од 26. 2. 2013. године
- Пресуда Апелационог суда у Београду Гж3. бр. 135/17. од 16. 6. 2017. године
- Пресуда Апелационог суда у Београду Гж3 197/17. од 13. 12. 2017. године

Решење Апелационог суда у Београду Гж3 153/16. од 29. 11. 2018. године
Пресуда ВС у Пожаревцу, Кж.3 350/14. од 5. 3. 2014. године
Пресуда ВС у Београду ПЗ 479/19. од 9. 3. 2020. године
Пресуда ВС у Београду ПЗ 112/20. од 9. 10. 2020. године

Судска пракса Европског суда за људска права

Handyside v. United Kingdom, (App. no. 5493/72), 7. 12. 1976.
Lingens v. Austria, (App. no. 9815/82), 8. 7. 1986.
Castells v. Spain, (App. no. 11798/85), 23. 4. 1992.
Thorgeir Thorgeirson v. Iceland (App. no. 13778/88), 25. 6. 1992.
Vogt v. Germany, (App. no. 17851/91), 26. 9. 1995.
Celvan v. Turkey, (App. no. 23556/94), 8. 7. 1999.
Fuentes Bobo v. Spain, (App. no. 39293/98), 29. 2. 2000.
Jerusalem v. Austria, (App. no 26958/95), 27. 2. 2001.
Thoma v. Luxembourg, (App. no 38432/97), 29. 3. 2001.
Sanocki v. Poland, (App. no. 28949/03), 17. 7. 2007.
Lombardo v. Malta, (App. no. 7333/06), 24. 7. 2007.
Lindon v. France , (App. no 21279/02), од 22. 10. 2007.
Filipović v. Serbia, (App. no. 27935/05), 20. 11. 2007.
Backes v. Luxembourg, (App. no. 24261/05), од 8. 7. 2008.
Makraduli v. FRM Macedonia, (App. no 64659/11), од 19. 7. 2018.
Margulev v. Russia, (App. no. 15449/09), 8. 10. 2019.
Steel and Morris v. United Kingdom, (App. no 68416/01), 15. 2. 2005.
Macovei v. Romania, (App. no. 53028/14), 28. 7. 2020.

*Aleksandar Stevanović MA**
Institute of Criminological and Sociological Research
ORC id: 0000-0002-3637-5846

**ANALYSING THE LEGAL ASPECT
OF FREEDOM OF EXPRESSION WITHIN
THE FRAMEWORK OF POLITICAL DISCOURSE**
The current situation in legislature and judicial practice
in the Republic of Serbia**

ABSTRACT: In this paper, the author considers the importance of the right to freedom of expression with specific reference to political speech, which is undoubtedly an important precondition for the establishment of democratic institutions. Free political speech encourages a well-informed and politically sophisticated citizenry to take part in political life. Thus, political speech has a privileged position in terms of legal protection. However, in some cases, the limits of freedom of expression can come into questions, as well as the scope of political speech. It is a well-established stance that politicians need to tolerate a greater degree of criticism due to their positions. Nevertheless, they also need to be protected when it comes to the endangerment of their personal rights, beyond justified political discussion.

Keywords: free speech, political speech, democratic institutions, public authorities, insult, rule of law

* aleksandar.stevanovic993@gmail.com

**The paper was received on November 15, 2021, the revised version was delivered on May 11, 2021 and it was accepted for publication on May 11, 2021. The translation of the original article into English is provided by the Glasnik of the Bar Association of Vojvodina.

INTRODUCTORY CONSIDERATIONS

The processes of gaining freedom were necessarily faced with the need to establish certain boundaries, as even in the earliest philosophical contemplations it was noticed that freedom should only reach the limits of not violating the freedom of others. Different limitations on freedom and the different understandings of an absence of coercion or control in achieving it, have defined an age or society as (un)free. At the end of two World Wars, there is a type of normative increase in human rights, which were a reflection of the wider public consensus.¹ The middle of the 20th century represented a definitive, principal change in the understanding of the relationship between representatives of the state and the citizenry, which is built into the foundations of modern democratic countries. Up until that period, because of its role in maintaining societal order, the state, its functioning and its bodies were absolutely protected by criminal and legal norms from different types of peril,² thus the first criminal laws prescribed an unjustifiably wide array of punishable criminal offences against rulers and the state that were, most often, speech crimes. Changes in the form of establishing democratic principles of government due to which, at minimum formally, a citizen is the bearer of sovereignty, created conditions for a legal and political categorization of political speech wherein it is provided special protections and is particularly encouraged with the aim of realizing democracy.

Today, freedom of expression³ is one of the fundamental individual and political rights in a democratic society and order. As certain authors claim, it is characterized by a dual function – at the same time, it is a goal onto itself and a means for realizing many other stated rights that are considered important civilizational legacies.⁴ The right to freedom of expressions is defined as a cornerstone of modern legal systems and it is codified in the Universal Declaration of Human Rights (1948).⁵ The regional development of human rights,

¹ Vasilijević, V. (1991). *Prava čoveka između politike i prava*, u knjizi *Prava čoveka. Zbornik dokumenata*. Belgrade, 18.

² Ignjatović, Đ. (2015). *Kriminalitet države*, in: (ed. Ignjatović, Đ.) *Kaznena reakcija u Srbiji – V deo*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, 25–47.

³ This term encompasses freedom of speech, but also other forms of expressing the state of the spirit and the consciousness, which can be verbal, real, symbolic, etc.

⁴ Alaburić, V. (2002). *Sloboda izražavanja u praksi Evropskog suda za ljudska prava*. Zagreb: *Narodne novine*,

⁵ Art. 19 of the Universal Declaration of Human Rights prescribes that: “Everyone has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers.”

as it regards Europe, is embodied in the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950),⁶ where freedom of expression is guaranteed by Article 10 of the Convention.

Normative judicial practice, both domestic and international, recognizes certain limits to freedom of speech and expression, and the main point of contention and the essence of the issue relating to realizing the right to freedom of expression is in the scope and manner of the limitations, which, as a rule, necessitates determining a category of punishable acts in criminal and civil law. Due to the fact that this encroaches on an important individual and political right, the stance found in Serbian academic literature that claims that every speech crime, by the nature of things, has a political dimension, that is, enters into the wider territory of political crime, should be supported.⁷

Socially acceptable public discourse depends on a multitude of factors, and particularly on the social factors that make up the “cultural identity” of a certain society. It is not worth specifically noting the difficulties of attempting to form a unique practice, that is, to establish standards that would be applicable to most cultural and historical-political social groups. Expressing thoughts, ideas, attitudes and claims, by its very nature, is a dynamic activity which cannot be “moulded” and controlled with the purpose of establishing a dominant social acceptability. The “Strasbourg practice”, according to which freedom of expression does not only refer to such a verbal expression that is neutral regarding its capacity for harm, goes in favour of this stance. Quite the opposite, the European Court of Human Rights (hereinafter: the ECHR), in the judgement in *Handyside v. the United Kingdom*⁸ from 1976, takes the stance that the protections for freedom of expression extend to content that might be offensive, shocking and disturbing to some.⁹

Political discourse is specific in the sense that it tolerates a higher degree of criticism directed towards holders of political (public) office, which is sometimes hard to distinguish from insults and other harmful content that can be sanctioned by criminal-legal norms, besides by provisions of civil law and administrative regulations. However, centuries are necessary to attain the degree of civil consciousness that is dominant today, from a normative

⁶ Law on the Ratification of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms with protocols (*Official Gazette of Serbia and Montenegro – International Agreements*, No. 9/2003, 5/2005 and 7/2005 – amd. and *Official Gazette of the RS – International Agreements*, No. 12/2010 and 10/2015).

⁷ Ibrahimpašić, B. (1963). *Politički delikt*. Sarajevo, 55.

⁸ *Handyside v. the United Kingdom*, (App. no. 5493/72), 7. 12. 1976. Para. 49.

⁹ This stance was later repeated by the court in multiple instances (*Castells v. Spain*, (App. no. 11798/85), 23. 4. 1992; *Vogt v. Germany*, (App. no. 17851/91), 26. 9. 1995.).

aspect. For most of recorded history, the principle where the personhood of the ruler (a high state representative) was absolute, inviolable and not subject to any criticism or questioning was dominant.¹⁰ The need of a democratic society to guarantee a high degree of freedom of expression, and particularly to its active participants in political life, is undeniable, as well as protections against criminal prosecution if the content publicly expressed violates someone's individual rights.

THE LEGAL DETERMINERS OF THE TERM “POLITICAL DISCOURSE” IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Certain subjects traditionally and by their nature impose themselves as *per excellence* political, as is the case with presenting ideas, attitudes and facts related to electoral processes. However, the problem lies in the fact that every topic of life, depending on the moment and context, may take on a political character and initiate a wide-ranging debate among political actors.¹¹ Despite the often indefinable border between political and other types of discourse, it is important to determine its scope and content, as it holds a “privileged” legal position in relation to other topics that concern “apolitical” social spheres. After all, from the fact that political speech is provided special legal protections, regardless of the doctrinal justifications, stems the need for it to be as clearly as possible defined, precisely with the aim of providing said protections, which often take the form of court rulings relating to insults and violations of honour and reputation.

From a historical standpoint, the need for open discussion with the aim of uncovering the truth is one of the oldest arguments that is used to justify

¹⁰ For example, the Yugoslav Law on The Rule of the King and the High State Apparatus from January 29, 1929, prescribed that: “The person of the king is inviolable. The king cannot be for anything held responsible, nor can he be prosecuted.” The Law on the Press of the Kingdom of Yugoslavia prescribed: “Whoever should insult the king or a member of the king's court shall be punished by imprisonment of one to five years.”

¹¹ For example, in the judgement of *Editions Plon v. France*, the Court determined that the French court violated the right to freedom of expression of a publishing company and the personal physician to the former president of France, Mitterrand, when they prohibited the publishing of a book due to a severe violation of doctor-patient confidentiality. The Court justified the decision by claiming that the health status of the president of the republic can be considered information of public importance and about which a public, democratic discussion can take place. For further reading, see: Ilić, P. G. (2018). Pojam, standardi i ograničenja prava na slobodu izražavanja s posebnim osvrtom na praksu Evropskog suda za ljudska prava. *Almanac of the Faculty of Security Studies*. 2018 (1), 29–40.

the significance of the special protection provided to freedom of expression,¹² while over time, the dominant position became that political discourse holds a privileged position because freedom of (political) expression is the fundamental precondition for living in a democracy and enjoying its values within a society.¹³ In favour of this stance goes the U.S. doctrine according to which freedom of expression strives to accomplish a societal purpose, which, in the case of political discourse, is the “purification of the democratic process”.¹⁴

Starting from the viewpoint that politics is related to the public sphere and the functioning of society, the question of how to more precisely define the content of political discourse to which special protection are granted in relevant international and domestic statutes arises. The following principles can be used to deal with the aforementioned issue: the *personal*, *realistic* and *mixed* principles can help determine the scope and reach of political discourse. In the first principle, the basic question is who the subjects in a political discussion are. In essence, when determining political discourse based on the personal principle, primary importance is given to the professional status, role and function of the actors. If the subjects perform state or political functions¹⁵, it becomes political discourse. This approach is the simplest way to delineate “privileged” political speech from other forms of expression. However, it should be noted that this approach is susceptible to various misuses and manipulations as it relativizes the importance of the content that is being expressed, which is of key importance for assessing its potential to do harm to the rights of other persons and ultimately for sanctioning it.¹⁶

¹² Barendt, E. (2009). *Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press, 7.

¹³ Milo, D. (2008). *Defamation and Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press, 62.

The importance of the free flow and circulation of information relating to the political sphere is particularly stressed, which was ruled on in the U.S. Supreme Court ruling in *Hustler Magazine, Inc. v. Falwell*, and recognized as the heart and essence of the famous First Amendment to the United States Constitution.

¹⁴ Emerson, T. (1963). *Toward a General Theory of the First Amendment*. Yale, 72.

¹⁵ As state functions are clearly prescribed by the legislature of the Republic of Serbia, it is not an issue to determine the persons performing the functions. However, determining the holders of political office may be an issue, as, according to my belief, that is definitely a wider category than holders of state functions.

¹⁶ The personal principle, taken *stricto sensu*, excludes from political discourse, via specific rules, important, formally viewed non-political actors, such as presidents of major labour syndicates, unions, etc. An example of misuse would be a case in which a holder of political (state) office publicly defames the personality of another holder of political office based exclusively on their race or ethnic background, even though that person, for example, is a citizen of the Republic of Serbia, so there are no legal obstacles for them to perform their function. The Council of Europe, for instance, has enacted Recommendation 1543

An example of a dominant personal principle in domestic legislature is noticeable in the Constitution of the Republic of Serbia (hereinafter: CRS)¹⁷ currently in force, in the provisions that regulate the immunity of political functionaries. The immunity provided to members of the National Assembly is the starting ground for regulating the question of immunity of other high state officials, as the immunity of the president of the Republic, the president and members of the Assembly, the ombudsman and a judge of the Constitutional Court, are regulated in the same manner as for members of the Assembly.¹⁸ The creators of the Serbian Constitution aligned with the principle of absolute non-responsibility for a member of the Assembly regarding opinions expressed or voting, but only while they are performing their political function. Precisely this aspect demonstrates that the dominantly personal principle, even when it regards members of the Assembly, should be supplemented with the realistic principle. This would mean that a member of the Assembly would be protected by immunity when they publicly express and convey their attitudes and value judgements, as well as any factual claims on issues that are the subject of constitutional or legal regulations, that is, on issues that are, generally speaking, of public importance. This stance is based on the constitutional and legislative role of the National Assembly as prescribed by Art. 98 of the CRS.¹⁹

(2001) that states that racism is not seen as an opinion but as a crime, which means that protections relating to freedom of speech cannot be applied to it.

¹⁷ The Constitution of the Republic of Serbia. *Official Gazette of the RS*, no. 98/2006.

¹⁸ Art. 103 of the CRS prescribes that members of the Assembly shall enjoy immunity and that they cannot be held criminally or otherwise liable for expressing their opinion or voting while performing their duties. The same provision prescribes that a member of the Assembly that uses their immunity may not be detained, nor may criminal or other proceedings in which an imprisonment sentence can be pronounced be conducted against them, without previous approval by the National Assembly. However, the CRS also prescribes that a member of the Assembly found committing a criminal offence for which an imprisonment sentence longer than 5 years is prescribed may be detained without previous approval by the National Assembly. A failure of a member of the Assembly to use immunity does not exclude the right of the National Assembly to establish immunity.

¹⁹ Art. 99 of the CRS prescribes the competence of the National Assembly and states that it: adopts and amends the Constitution, decides on changes regarding the borders of the Republic of Serbia, calls for a republic-wide referendum, ratifies international agreements when the obligation of their ratification is stipulated by law, decides on war and peace and declares a state of war and emergency, supervises the work of the security services, enacts laws and other general acts within the competence of the Republic of Serbia, gives previous approval for the statute of an autonomous province, adopts the defence strategy, adopts the development plan and the spatial plan, adopts the budget and the final financial statement of the Republic of Serbia, upon the proposal of the Government, grants amnesty for criminal offences.

Art. 99 of the CRS²⁰ prescribes and solidifies the so-called electoral function of the National Assembly. While performing its electoral function, it must be remembered that harsher discourse targeted towards persons that the National Assembly elects is permitted. In principle, this position can be justified by the need that before a person is elected to a specific function, besides the general and special conditions prescribed by the general statute, the personality traits of that person, in the context of suitability for the position they are being elected to, should be considered. For example, critiques targeting their moral and professional unsuitability would be allowed, while insults regarding their appearance, racial or ethnic background should definitely be interpreted and treated as a violation of parliamentary discussion, which would, according to this author's opinion, go beyond performing their political function and be grounds for civil proceedings for damage compensation due to insult to honour and reputation.

The issue of relativizing the content expressed can be overcome by using the realistic principle as the basis for determining the scope of political discourse. This approach focuses all attention on the content, while disregarding the person that publicly expresses and promulgates it, which is the opposite end of the scale compared to the problem inherent to the personal principle and opens the door to a new, no less important, problem in interpreting relative norms. Finally, it would appear that a mixed approach that gives equal value to the subjects and the content of a discourse is the most suited for determining political discourse. This is the approach that Serbian legislature took when it regulated the position of holders of public (state) office in Art. 8 of the Law on Public Information and the Media (hereinafter: LPIM).²¹

From the above, it can be concluded that political discourse could optimally be defined as *any public pronouncement and expression of value judgements and factual claims by holders of political and public office in the*

²⁰ The National Assembly elect the Government, supervises its work and decide on the expiry of the term of office of the Government and its ministers, appoints and dismisses the judges of the Constitutional Court, appoints the president of the Supreme Court of Cassation, presidents of courts, the republic public prosecutor, public prosecutors, judges and deputy public prosecutors, in accordance with the Constitution, appoints and dismisses the governor of the National Bank of Serbia and supervises their work, appoints and dismisses the ombudsman and supervises their work, appoints and dismisses other officials selected by law.

²¹ Law on Public Information and the Media. *Official Gazette of the RS*, no. 83/2014, 58/2015 and 12/2016 – authentic interpretation. Art. 8 of the LPIM states that: "An elected, appointed, or designated holder of public and political office shall be obligated to tolerate the expression of critical opinions that relate to the results of their work or the political actions they conduct and are in connection with performing their function, regardless if they feel personally insulted by the opinions expressed."

execution of their duties, as well as by any other persons that do not perform political and public functions when they do it in the course of performing their official duties or scientific activities, or when it concerns persons that participate in civil initiatives directed at state bodies regarding proposed legal solutions, other regulations and other general acts, or when their public expression is a consequence of protecting a justified public interest, or when it represent a review of issues of public significance. The same should apply when the term “statement of a political nature” as found in the Law on the Ombudsman²² is to be defined.

BASIC SOLUTIONS AND NORMATIVE PRESUPPOSITIONS OF POLITICAL DISCOURSE IN THE REPUBLIC OF SERBIA WITH A REVIEW OF THE JURISPRUDENCE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

As state offices are regulated by the law of the Republic of Serbia, it is no issue to define the persons that hold them.²³ However, defining political functionaries may present an issue, as it is, according to this authors understanding, a wider category than state functionaries, and defining them is important as the domestic laws that regulate freedom of expression in the widest sense use the term “holder of political office” (Art. 8 of the LPIM).

Besides, many legislatures, including the Serbian LPIM, use the term public figure in the context of the actors of privileged political discourse.²⁴ Thus, for example, according to case law of the European Court of Human Rights, the subject of protection afforded to political discourse will be a president of a large worker’s union when they publicly express their opinions on issues relating to labour and social rights, as they are indubitably of public interest and importance.²⁵ The same applies to representatives of non-governmental sectors when they engage in debates regarding the protection and

²² Law on the Ombudsman. *Official Gazette of the RS*, no. 79/2005 and 54/2007.

²³ For a critique of the new solution for defining the term “public function”, see: Stevanović, A. (2019). Pojam sukoba interesa u teoriji i zakonodavstvu Republike Srbije, in: *Finansijski kriminalitet i korupcija*, ed. Kostić, J. & Stevanović, A. Belgrade: Institute of Comparative Law and Institute of Criminological and Sociological Research, 307–327.

²⁴ The basic idea is that persons who have a certain level of authority in society and can influence it be enabled to be actors in political discourse, which includes the privilege of a higher degree of tolerance for the opinions they express, but also the obligation to accept a higher degree of criticism, which, when combined, is the essence of political debate.

²⁵ *Celvan v. Turkey*, (App. no. 23556/94), 08. 07. 1999. Para. 43.

the current state of human rights.²⁶ It is indisputable that political offices are all of those offices to which persons are elected based on political results. In practice, this refers to positions to which a person is appointed or designated, due to the entrenched politicization of state offices and all government institutions. Additionally, the term “holder of political office”, in the context of their freedom of expression and the protections of that right, should encompass functionaries of parliamentary and non-parliamentary, movements, citizens’ associations, and associations that act based on a political platform and have undisguised political goals.

When it comes to political discourse, in the sense of its definition as was previously presented, it is undeniable that all of the participants have the general right to freedom of expression as it is guaranteed by the CRS and it should be noted that certain representatives of government, pursuant to relevant legal provisions and the spirit of the Constitution, have an obligation to express themselves on issues that are tangentially related to issues of public interest. The Constitutional Court of the Republic of Serbia, in one of its rulings referring to the “Strasbourg practice”, states that enabling political actors to unimpeded enter into discussions on public matters is based on the demands of pluralism, tolerance, and the openness of the mind, without which there would be no “democratic society”.²⁷

The principal position of judicial practice is that political discourse encompasses “harsher” words that would be unreasonable if used between private individuals.²⁸ It is common practice for the European Court of Human Rights to justify, within the context of public debate, naming political opponents “leeches”²⁹, “beasts”³⁰, etc. However, on the other hand, in certain newer cases the court in Strasbourg found that “overly harsh” words are not necessary to exercise the right to freedom of expression in the form of presenting ideas and opinions.³¹ From this, it can be concluded that judicial practice no longer automatically provides protection to such expressions, but that it examines them within the context of each concrete case.³² The judgement of the

²⁶ *Margulev v. Russia*, (App. no. 15449/09), 08. 10. 2019. Para. 47.

²⁷ Judgement of the Constitutional Court of the RS, Už 6434/2014 from 14. 04. 2016. Para. 9.

²⁸ Judgement of the Higher Court in Novi Sad, Gž 4577/17 from 25. 01. 2019. Para. 6.

²⁹ *Fuentes Bobo v. Spain*, (App. no. 39293/98), 29. 02. 2000. Para. 41.

³⁰ *Thorgeir Thorgeirson v. Iceland*, (App. no. 13778/88), 25. 06. 1992. Para. 53.

³¹ See: *Backes v. Luxembourg*, (App. no. 24261/05), from 08. 07. 2008. Para. 49; *Lindon v. France*, (App. no 21279/02), from 22. 10. 2007. Para. 57.

³² Consequently, it is not uncommon in practice for courts to take into account the tone, time, etc.

Court in *Lindon v. France*³³ is particularly interesting, as it was the first time that the fact that harmful content was planned and publicly published in a book was given importance.³⁴ Conversely, the Court justified the use of harsher phrases in cases when they are expressed live, verbally, without the possibility of reformulating them.³⁵ I believe it should also be taken into account whether the persons expressing the statement is a member of a party in government or a member of the opposition, as the later should be permitted the right to “more aggressive content” due to a fundamental imbalance in the available political instruments.

The Serbian Law on the Prevention of Corruption (hereinafter: LPC)³⁶ currently in force, that is, Art. 50, para. 6 of the LPC permits public officials elected directly by the citizens (in the Serbian political system those are the president of the Republic and Members of the Assembly) not to unambiguously and clearly inform their interlocutors and the public whether they are expressing the position of the body in which they discharge their public office or the position of a political party or the political entity they belong to, which *is* an obligation of political functionaries that are not elected directly by the citizens. In this manner, a specific, close circle of public representatives is, with the purported purpose of enabling free representative democracy and dialogue, given an unjustifiably high opportunity to misuse the general interest that should be manifested through the execution of their public function in favour of their political party, in this author’s opinion.

As it regards speech crimes, the dominant position in the European cultural and legal domain is that criminal-law sanctions for defamation are an overly severe reaction by the state that denigrates freedom of the press.³⁷ When adopting the Resolution on the De-criminalization of Defamation in 2007, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe pointed to severe violations of the rights to freedom of expression and access to information,³⁸ and further insistence on incriminating defamation as an interfering factor in the exercise of the rights of freedom of expression and access to information by powerful international organizations and institution led to a mass de-criminalization

³³ *Lindon v. France*, (App. no 21279/02), from 22. 10. 2007.

³⁴ The book in question is *Jean-Marie Le Pen on Trial*, where the well-known French politician is presented in an extremely negative light and numerous derogatory expressions are used.

³⁵ *Makraduli v. FRM Macedonia*, (App. no. 64659/11), from 19. 07. 2018.

³⁶ Law on the Prevention of Corruption. *Official Gazette of the RS*, no. 35/2019 and 88/2019.

³⁷ Mrvić-Petrović, N. (2013) Dekriminalizacija klevete – Supremacija slobode izražavanja u odnosu na čast i ugled. *Strani pravni život*, 57(2), 43–58.

³⁸ *Ibid*, 44.

of defamation, as was also done by the Republic of Serbia in 2012.³⁹ Thus, the positive material criminal law of the Republic of Serbia, embodied in the Criminal Code (hereinafter: CC)⁴⁰ prescribes in Art. 170 the criminal offence of insult, characterized by going beyond allowable expressions, and consequently in political discourse.⁴¹

The criminal offence of insult, placed within the category of criminal offences against honour and reputation, is aimed at protecting the personal rights, piety and dignity of the persons to whom the insulting content refers to. Even though the term insult is not defined in legislature, Serbian jurisprudence and judicial practice understand it as belittling statements⁴² known by some persons, even if only by the person to whom the insult was directed at.⁴³ In judicial practice, the dominant position is that premeditation is the defining characteristic of the criminal offence of insult.⁴⁴ In legal theory there is some disagreement on the subject matter, thus some are of the opinion that intent does not relate to the offence of insult, as it is not prescribed within the definition of the act.⁴⁵ A similar position is held by the Supreme Court of Cassation (hereinafter: SCC) of the Republic of Serbia, which notes that “for the exercise of the basic form of the criminal act of insult, there is no need for intent to belittle the injured party to be present and thus it does not need to be encompassed by the pronouncement of the judgement.”⁴⁶ However, the stated position of the SCC should be interpreted in the sense that for the judgment to be correct in the formal sense, it is not necessary for the pronouncement to contain the intent to belittle the injured party, which in no way negates the judicial practice and the position in jurisprudence that in each specific case, in

³⁹ On the controversial ramifications of the de-criminalization of defamation, see: Mrvić-Petrović, N. (2013) Dekriminalizacija klevete – Supremacija slobode izražavanja u odnosu na čast i ugled. *Strani pravni život*, 57(2), 43–58.

⁴⁰ Criminal Code, *Official Gazette of the RS*, no. 85/2005, 88/2005 – amd., 107/2005 – amd., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

⁴¹ Additionally, it may be about the criminal offence from Art. 173 of the CC.

⁴² Stojanović, Z., Delić, N. (2013). *Krivično pravo – posebni deo*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, 68.

⁴³ Atanacković, D. (1981). *Krivično pravo – posebni deo*. Belgrade: Privredna štampa, 245. Jurisprudence and judicial practice also accept an objective criteria as the measure of the harmful potential of an insulting act, due to which the manner in which the person insulted understands and interprets the insulting content on a subjective level is irrelevant. This is important in light of the subject of this paper in the sense of assessing the importance but also the common usage of political statements as “weapons” that are used to confront opponents in the “political arena”.

⁴⁴ Judgement of the High Court in Požarevac, Kž.3 350/14 from 05. 03. 2014. Para. 9.

⁴⁵ Lazarević, Lj. (1988). *Krivično pravo Jugoslavije, posebni deo*. Belgrade, 501.

⁴⁶ Judgement of the SCC, Kzz. 727/2017 from 06. 09. 2017. Para. 11.

the evidentiary proceedings relating to the criminal offence of insult, with the aim of fully and correctly determining the relevant facts and circumstances of the case, it should be attempted to establish the intent to belittle the injured party. Taking into account the grounds voiding the possibility of unlawfulness of the criminal offence of injury from Art. 170, para. 4 of the CC and applying the *argumentum a contrario* interpretation, it can be concluded that even though intent is not a characteristic that defines the criminal act, it is still related to it, as without the intent to belittle it is hard to ascertain whether an act has an insulting nature.⁴⁷

In the criminal offence of insult, the importance of political discourse is acknowledged and recognized, which is prescribed as one of the grounds for voiding the unlawfulness of the act.⁴⁸ The SCC of Serbia, when ruling on a request for the protection legality⁴⁹ by the defendant's counsel in proceedings that were conducted regarding the criminal offence of insult, upheld the request and dismissed the charges, explaining their decision by stating that: "the request for the protection of legality by the defendant's counsel justifiably demonstrates that, in this specific case, regarding the written words that are in the interpretation of the private prosecutor of an insulting nature, only the objective condition for the incrimination of the act from Art. 170, para. 2 of the CC is determined, but not the subjective that the stated facts were expressed with the intent to belittle, which can be seen from the manner in which they were expressed, and from the readiness of other persons to express themselves on the correctness of the value judgement."

Having the right to freedom of expression is guaranteed, in essence, by it being protected from the influence of state and non-state actors. Such influence, as a rule, represents a violation of the right to freedom of expression, however, in certain situations and in specific circumstances, the right to freedom of expression can be limited. When examining a violation of the right to freedom of expression, the European Court of Human Rights applies the

⁴⁷ Delić, N. (2019). Krivičnopravni aspekti borbe protiv korupcije, in: *Finansijski kriminalitet i korupcija*, ed. J. Kostić & A. Stevanović. Belgrade: Institute of Comparative Law and Institute of Criminological and Sociological Research, 7–37.

⁴⁸ This stems from Art. 170, para. 4. of the CC, according to which there shall be no punishment of the perpetrator for offences specified in paragraphs 1 through 3 of Art. 170 if the statement is given within the framework of serious critique in a scientific, literary or art work, in the discharge of *official duty*, journalistic tasks, *political activity*, in defence of a right or *defence of justifiable interests*, if it is evident from the manner of expression or other circumstances that it was not done with the intent to disparage. For the opposite, see: Judgement of the SCC, Kzz 327/2020 from 03. 06. 2020. Para. 8.

⁴⁹ Judgement of the SCC, Kzz 528/2019 from 30. 05. 2019. Para. 10.

“tripartite test” without exception.⁵⁰ In accordance with the test, for limitations on freedom of expression to be justified, they need to be *prescribed by law, pursue a legitimate aim and are necessary in a democratic society*.⁵¹ Something similar is prescribed by the CRS in Art. 20, para. 1, where it is stated that human and minority rights guaranteed by the Constitution may be restricted if the Constitution permits such restriction and for the purpose allowed by the Constitution, to the extent necessary to meet the constitutional purpose of restriction in a democratic society and without encroaching upon the substance of the relevant guaranteed right.⁵²

Certain functionaries are explicitly prohibited by law from making political statements due to the nature of the functions they perform, allowing them to perform their functions in a politically neutral manner. For example, this is prescribed by the Law on the Ombudsman, which states in Art. 10a that the ombudsman and his deputies shall not make statements of a political nature. The Law on the Prevention of Corruption prescribes in Art. 50, para. 4 that a public official is obligated to always unambiguously inform their interlocutors and the public whether they are expressing the position of the state body in which they discharge a public office or the position of a political party and/or a political entity, even though in the practice of public officials and the supervisory organs that should oversee the implementation of the LPC this provision is not followed.⁵³ Additionally, pursuant to Art. 47 of the LPC, a public official may not advise legal and natural persons on issues related to the public office they hold, unless obligated to do so.

⁵⁰ Alaburić, V. (2002). *Sloboda izražavanja u praksi Europskog suda za ljudska prava*, 31.

⁵¹ The principle of legality, legitimacy and necessity in a democratic society.

⁵² The CRS in Art. 202 also prescribes that during a state of emergency or war, derogations from human and minority rights guaranteed by the Constitution may be permitted, which would include the right to freedom of expression. However, this provision should not be interpreted as Members of the Assembly being denied the right to free expression of ideas, opinions or claims, especially if the National Assembly holds meetings during those times.

⁵³ Stevanović, A. (2019). Pojam sukoba interesa u teoriji i zakonodavstvu Republike Srbije, in: *Finansijski kriminalitet i korupcija*, ed. J. Kostić & A. Stevanović. Belgrade: Institute of Comparative Law and Institute of Criminological and Sociological Research, 307–327. One of the more recent examples is when the director of the “Milan Blagojević – Namenska” company from Lučani, immediately prior to the local elections, publicly and openly called on his employees to vote for a party that he is a member of. Acting on a complaint submitted, the Anti-Corruption Agency made a ruling to dismiss the proceedings, believing that, in this authors opinion incorrectly and contrary to the spirit and purpose of the law, in this specific case there was no violation of Art. 29, para. 2 of the then in-force Law on the Anti-Corruption Agency, because advocating for a political party, which was explicitly prohibited by the LACA, was done by the aforementioned director at an assembly that was organized by volunteer blood donors from labour unions and the Red Cross.

THE PERMISSIBLE DEGREE OF CRITICISM THAT HOLDERS OF PUBLIC AND POLITICAL OFFICE ARE OBLIGATED TO TOLERATE

Pursuant to Art. 8 of the LPIM, an elected, appointed, or designated holder of public and political office shall be obligated to tolerate the expression of critical opinions that relate to the results of their work or the political actions they conduct and are in connection with performing their function, regardless if they feel personally insulted by the opinions expressed. In the context of correctly interpreting this provision, it is especially important to note the importance of the realistic principle for defining political discourse; thus a holder of public office is not obligated to tolerate statements that violate their personal rights if they do not relate to the results of their work or the political actions they undertake, and are related to them performing their function.

The LPIM leaves a void regarding the position of previous functionaries, e.g. that have been retired for a significant amount of time, which can cause certain issues in practice. The Declaration on freedom of political debate in the media⁵⁴ adopted within the Council of Europe, defines that the term “public official” should, in the context of the higher degree of tolerance towards critique that violates personal rights, encompass previous officials. However, as the presumption is that public officials sacrifice certain personal rights to achieve the common good, it should be taken into account that a long time span between the moment when they performed their public functions and the moment of publishing potentially harmful information relating to the specific officials and the critiques of their work compromises the “justified public interest” thesis, as a long time span brings into question the temporal relevance and the pertinence of the topic. This, of course, does not mean that the public does not have a justified interest in knowing certain important information from the past and that relates to the exercise of public authority⁵⁵ or to initiate a revisionist debate, but in such a case the personal rights of the functionary in question must be valued to a higher degree.⁵⁶

In *Lombardo v. Malta* from 2007,⁵⁷ the Court showed that a higher degree of criticism towards the government (state bodies) is permissible than

⁵⁴ *Declaration on freedom of political debate in the media*, Adopted by the Committee of Ministers on 12 February 2004 at the 872nd meeting of the Ministers’ Deputies.

⁵⁵ For example, that justified interest could be information on the misappropriation of funds from the state budget by the former president of a municipality; this stems from the judgement of the European Court of Human Rights in *Filipović v. Serbia*.

⁵⁶ In certain judgements, the position that former public officials are obligated to tolerate a higher degree of criticism in relation to “regular” citizens is found. See: Judgement of the Court of Appeal in Belgrade, Gž 7888/12 from 26. 02. 2013. Para. 5.

⁵⁷ *Lombardo v. Malta*, (App. no. 7333/06), 24. 07. 2007. Para. 43.

when it comes to private individuals.⁵⁸ In accordance with such a status that state bodies are given, it is undeniable that information and critique targeted towards holders of public office within those government bodies must be treated with a higher degree of tolerance in the context of the right to free speech, than is the case with private individuals. Thus, in 2008, for example, at a meeting of the Criminal Department of the Supreme Court of Serbia the following legal interpretation was adopted: “that the limits of permissible critique are broader when it comes to public figures than when they concern private individuals. Unlike ordinary citizens, who are not characterized by that attribute, public figures are inevitably and consciously exposed to careful examination of their every word and act, be it from journalists or the public in general, thus they must exercise a higher degree of tolerance.”⁵⁹ The same was concluded by the European Court of Human Rights in *Lingens v. Austria*⁶⁰, stating that the limits of acceptable criticism are wider when it regards a politician than when it regards a private individual; unlike the latter, the former inevitably and knowingly lays himself open to close scrutiny of his every word and deed by both journalists and the public at large, and he must consequently display a greater degree of tolerance towards statements with potential to harm their honour and reputation.

A higher degree of criticism that is accepted as the standard when it comes to holders of political office does not exclude protections of their honour and reputation, but the interest of protecting their personal rights must be evaluated in the context of enabling open public debate on issues of importance to the public. In that sense, the Court in *Sanocki v. Poland*⁶¹ stated that even though politicians need to accept broader critique, they must be left with the option to “defend” themselves when they believe that, in this specific case, a publication that brings doubt to the moral virtue of their character is untruthful and may lead the public to form an incorrect opinion on the manner in which they exercise their authority. Relating to the so-called “defence” from harmful allegations, the Constitution of the Republic of Serbia guarantees the ability to exercise the right to correct false, incomplete or inaccurately imparted information that results in a violation of rights or interests of any person, and the

⁵⁸ In a judgement from the case law of Great Britain, *Derbyshire CC v. Times Newspapers Ltd*, it is stated that defamatory prosecutions against persons that express certain information or make comments putting in a negative context, in the specific case, local government bodies, would contribute to creating a “chill factor” that would indubitably endanger the right to free speech.

⁵⁹ The legal interpretation adopted at the meeting of the Criminal Department on 25. 11. 2008, Newsletter of the Supreme Court of Serbia, 2009.

⁶⁰ *Lingens v. Austria*, (App. no. 9815/82), 08. 07. 1986. Para. 42.

⁶¹ *Sanocki v. Poland*, (App. no. 28949/03), 17. 07. 2007. Para. 49.

right to react to communicated information. The right to rectification and the right to respond is regulated by the LPIM.⁶² Additionally, the CC in Art. 150 prescribes the criminal offence of prevention of publishing a retort and correction, when the responsible media person does not act in accordance with a final court decision regarding proceedings for publishing a retort or correction.

In one judgement, the Supreme Court of Cassation of Serbia⁶³ establishes that the right to freedom of expression is also limited when politicians are the subjects of reporting and critique, and that limitation is placed based upon their right to honour and reputation, adding that the right to honour and reputation belongs to all citizens and consequently its protection encompasses politicians, even when they are not acting in a private capacity; however, in such cases, the conditions of the protection must be weighed against the interest of society for open discussion on political matters.

In its judicial practice, the ECHR justifiably makes a distinction between civil servants and high public officials. Thus, in the judgement of *Thoma v. Luxembourg*⁶⁴ it states that civil servants are subject to wider limits of acceptable criticism in regards to their official duties than private individuals; however, in the same judgement it is stated that it cannot be said that civil servants knowingly lay themselves open to close scrutiny of their every word and deed to the extent officials – politicians do, and should therefore not be treated on an equal footing with the latter regarding the scope and limit of permissible critique.

In examining the acceptable level of criticism towards holders of public office, the distinction between expressing factual statements and value judgements should be made. This regards whether the content expressed may be interpreted as a factual statement or a value judgement. In the former case, it is about expressing content that is objectively verifiable and which can be proven, while, conversely, the latter is about content that is not verifiable and cannot be proven, that is, content that represents a value judgement (opinion) of an event, occurrence, thing or person. The difference between potentially provable claims and value judgements which cannot be the subject of verification had shown itself as significant in the jurisprudence of the ECHR, and is based on the rule established in the *Steel and Morris v. United Kingdom*⁶⁵ case, according to which factual statements can be demonstrated, while the requirement to

⁶² In the hitherto judicial practice the author has noticed that the basic mistake of prosecutors that request a response to information manifests through the fact that they respond with facts to opinions expressed and, conversely, with opinion respond to facts. For example, see: Judgement of the Higher Court in Belgrade, P3 479/19 from 09. 03. 2020. Para. 6; Judgement of the Higher Court in Belgrade, P3 112/20 from 09. 10. 2020. Para. 4.

⁶³ Ruling of the SCC, Rev 1855/2017 from 30. 05. 2018. Para. 6.

⁶⁴ *Thoma v. Luxembourg*, (App. no 38432/97), 29. 03. 2001. Para. 44.

⁶⁵ *Steel and Morris v. United Kingdom*, (App. no. 68416/01), 15. 02. 2005. Para. 87.

prove value judgements, particularly if they were based on a sufficiently factual basis, would lead to a violation of the right to free expression.⁶⁶ Domestic judicial practice takes the same position, so in a judgement of the Court of Appeal in Belgrade⁶⁷ it was stated that value judgements are free, but facts are not.

The SCC stresses that statements of fact and opinion or value judgements must be clearly differentiated, as well as that it cannot be requested for value judgements to be proven.⁶⁸ In *Jerusalem v. Austria*,⁶⁹ the ECHR takes the position that in publicly expressing value judgements, in certain situations, rumours may be used as the basis, if the subject is acting in accordance with professional and ethical standards, when those exist.⁷⁰ However, even then value judgement must have some foundation in fact, or would otherwise be considered excessive, that is, fulfil their potential to harm.⁷¹

Certain legal system particularly support the notion of the “truth for the common good”, which justifies the protection of presenting information with potential to harm in relation to the right of the person to whom the information refers to.⁷² Consequently, many authors signify “truth” as a defence in lawsuits for offenses against honour and reputation.⁷³ Besides from the truth for the common good, the ECHR, for example in *Lingens v. Austria*, stresses the principle of acting in good faith by the person disseminating the information.⁷⁴

⁶⁶ Ilić, P. G. (2018). Pojam, standardi i ograničenja prava na slobodu izražavanja s posebnim osvrtom na praksu Evropskog suda za ljudska prava. *Almanac of the Faculty of Security Studies*, 2018 (1), 38.

⁶⁷ Judgement of the Court of Appeal in Belgrade, Gž no. 155/17 from 22. 06. 2017. Para. 4.

⁶⁸ Ruling of the SCC, Rev 1885/2017 from 30. 05. 2018. Para. 6. The difference between statements of fact and value judgement is also important when it comes to exercising the right to respond. Namely, Art. 83 of the LPIM prescribes that the person to whom the information that can violate their rights or interests refers to, may request from the editor-in-chief, without compensation, to publish a response wherein they claim the information false, incomplete or inaccurately imparted. If the editor-in-chief responsible does not publish a response, and there is no justifiable reason for not publishing as prescribed by this law, or if the response was published in an improper manner, the person with the right to respond may initiate proceedings for publishing the response against the editor-in-chief. The right of the editor to not publish the response or a part of it, pursuant to Art. 98, para. 1, line 8 of the LPIM, derives from the fact that the response refers to an opinion and not a statement of fact, or that the response does not contain a statement of fact, but an opinion.

⁶⁹ *Jerusalem v. Austria*, (App. no. 26958/95), 27. 02. 2001. Para. 45.

⁷⁰ Such is the case with newspapers.

⁷¹ In that context, see: *Fleury v. France*.

⁷² Barendt, E. (2009). *Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press, 8.

⁷³ Milo, D. (2008). *Defamation and Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press, 58.

⁷⁴ Besides from the significant standards stemming from the case law of the ECHR, it should be noted that their judicial practice is not always consistent. Thus, in *Fleury v.*

For instance, in the judgement for the *Fleury v. France* case, the ECHR did not find a violation of Art. 10 of the Convention, stating that the applicant did not provide proof that he acted in good faith and that he impugned a state functionary without an adequate factual basis. This is because the specific case dealt with the accusation against a mayor of embezzling a certain amount of funds, and no criminal proceedings relating to the criminal act were initiated against the mayor in question.⁷⁵

It can be noted that the ECHR developed the principle of “fair comment” and practiced it in a such way that for actions to be aligned with that principle, a reasonable factual basis for forming and later expressing a value judgement needs to exist. However, the afore mentioned “privileged” legal position of legal discourse, with one of its integral components being the obligation of politicians (functionaries) to tolerate a higher degree of criticism for their actions, indicates that a demand for a reasonable factual basis of political speech must necessitate a lower standard for the factual basis than is the case with speech outside of a politically relevant framework. Thus, I cannot agree with the rationale of the judgement in the *Fleury v. France* case, and not because of a belief that expressed attitudes, value judgements, or accusations against functionaries should not be founded on a reasonable factual basis, but because the demand that criminal proceedings be initiated against a passive subject cannot be treated as a reasonable factual basis. The absence of criminal proceedings may be due to the inefficiency of law enforcement agencies, corruption, political influence, etc. Further, the claims on the embezzlement may be insider information that was not available or was difficult to obtain by the authorities, so accepting such a position of the Court would invalidate the concept of whistleblowing as an important element for uncovering illegality, and a fundamental component of the right to freedom of expression.⁷⁶

France, the Court claimed that there is no violation of Art. 10 of the Convention in the given case, as the applicant did not act in good faith, even though it could be held that by impugning the mayor to have embezzled funds, the defendant acted in the public interest and critiqued the actions of a politician who should have a higher degree of tolerance towards public criticism, which is the stance taken in numerous other cases.

⁷⁵ Mrvić-Petrović, N. (2013). Dekriminalizacija klevete – Supremacija slobode izražavanja u odnosu na čast i ugled, 47.

⁷⁶ The Higher Court in Novi Sad took the position that while submitting a criminal complaint as a legal institute by which citizens indicate to potential illegality, freedom of expression must be interpreted in a wider context, precisely so that there would be no stifling affect, so the complaint cannot be the basis on which an accused person would need to pay non-pecuniary damages to the accusers for violating their honour and reputation; that is, making such a judgement would not be necessary in a democratic society, in relation to para. 2 of Art. 10 of the Convention. See: Judgement of the Higher Court in Novi Sad, Gž 4577/17 from 25. 01. 2019. Para. 6.

Contrary to the case presented above, in the *Filipović v. Serbia* case, the ECHR applied both the personal and realistic principle, thus finding that there was a violation of Art. 10 of the Convention,⁷⁷ as the applicant acted in his role of a politician when discussing a subject of public interest, by publicly accusing the mayor of a town in Serbia to have embezzled funds from the state budget while holding the position of director of a large state-owned company.⁷⁸

It is interesting to note the finding of the Court of Appeal in Bucharest (Romania) that the allowable degree of critique was exceeded, even though it referred to members of parliament, noting that freedom of expression ends where it violates the constitutionally guaranteed right to dignity of others. Later, the ECHR, on appeal, in one of its most recent cases regarding a violation of Art. 10 of the Convention, in *Macovei v. Romania*,⁷⁹ correctly determined a violation of said article by the Romanian court, assessing that in the specific case the critique against the members of parliament proclaiming the misuse of political influence was expressed by the Romanian member of the European Parliament, and the critique contributed to a debate that is of public importance.

However, in this judgement, the ECHR provided criteria for helping assess the public interest and the protection of individual rights of the person to whom the information expressed refers to. The criteria are: a) *contribution to a debate of general interest*; b) *how well known the person concerned is and what the subject of the content – information was*; c) *prior conduct of the person whom the information concerns*; d) *method of obtaining the potentially harmful information*; e) *content, form and consequences of the report* and f) *severity of the sanction imposed*. As supplemental criteria, the ECHR listed: a) *the collective nature of the statements and not a particular focus on an individual* and b) *the existence of at least a certain factual background for the statements*.

The press and criticism towards holders of public office

For a valid analysis of the topic, the relationship between the press and criticism towards government representatives by the media is of particular importance. In principle, the Constitution of the RS guarantees freedom of

⁷⁷ The Law on the Ratification of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms with protocols (Official Gazette of Serbia and Montenegro – International Agreements, no. 9/2003, 5/2005 and 7/2005 – amd. and Official Gazette of the Republic of Serbia – International Agreements, no. 12/2010 i 10/2015)

⁷⁸ *Filipović v. Serbia*, (App. no. 27935/05), 20. 11. 2007. Para. 40.

⁷⁹ *Macovei v. Romania*, (App. no. 53028/14), 28. 07. 2020. Para. 41.

the press,⁸⁰ proscribing certain limitations pursuant to the, so-called, “tripartite test”. The LPIM prescribes the journalistic duty of care, which is reflected in the obligation of the editor and journalist to attentively, in accordance to a given situation, before publishing information regarding a certain event, occurrence, or person, verify the source, veracity, and comprehensiveness of the information, which is especially important when it concerns statements of fact with potential to harm. This duty is justifiably imposed on the media as the visibility and reach of the material they publish may in a significant way negatively affect the rights of the person to whom the information pertains. Thus, Serbian judicial practice takes that stance that any statement of fact is subject to verification and while presenting the statement of fact, the media do not have unlimited freedom, but must act in accordance with the duty of care which, above all, necessitates the ability to verify the information.⁸¹

The above position is somewhat relativized by the judicial practice according to which the media are not obligated to determine the material truth,⁸² that is, the full truth, but even then they have a duty to verify the source, veracity, and comprehensiveness of the information published, in accordance with the circumstances.⁸³ As it regards holders of public and political office, the presupposition should be that their contact information (their email addresses and telephone numbers) are known to the editorial staff, thus acting in accordance with due journalistic diligence necessitates an attempt to contact and interview those persons, and accurately convey their version of the events. This is also contained in Art. 15 of the LPIM, wherein it is stated that accomplishing the public interest in spreading information necessitates truthful, impartial, at the proper time, and comprehensive dissemination of information to all citizens of the Republic of Serbia.

⁸⁰ Freedom of the press is also guaranteed by Art. 9 of the fundamental law regarding the media – the LPIM.

⁸¹ Judgement of the Court of Appeal in Belgrade, Gž3 no. 155/17 from 22. 06. 2017. Thus, the Court of Appeal in Belgrade concludes that: “the first-instance court rightly finds that publishing this kind of information is not allowed and exceeds the right to freedom of information, given that the defendants did not honour the journalistic duty of care, that the plaintiff’s presumption of innocence was violated, and the stated information has the potential to do harm. The public has no justified interest in knowing specific facts that were presented as irrefutably determined, even though they were not, but to the contrary, the public has an interest in knowing the degree of doubt regarding the veracity of the information expressed, as well as that persons are not labelled as criminal offenders unless it was determined in the appropriate judicial proceedings.” See: Judgement of the Court of Appeal in Belgrade, Gž3 no. 135/17 from 16. 06. 2017.

⁸² For example, the first-instance court in Brussels, in the judgement A&M 2000 from 21. 09. 1999, states that journalists are not obligated to publish information with scientific precision or absolute reliability, but that minor mistakes must be tolerated.

⁸³ Judgement of the Court of Appeal in Belgrade, Gž3 197/17 from 13. 12. 2017.

In accordance with Art. 116 of the LPIM, journalists take no responsibility regarding the publishing of harmful information if the information was accurately conveyed from a public discussion in the National Assembly or a public discussion held within a body of the National Assembly; accurately conveyed from court proceedings, pursuant to this Law; accurately conveyed from a public gathering, and the member of the media acted with due journalistic diligence; the information was contained in a document belonging to a public governing authority to which the law that regulates free access to information of public importance applies; was published in a live broadcast and the member of the media acted with due journalistic diligence. In Serbian judicial practice, an incorrect interpretation of this provision comes down to an unjustified expansion of the grounds for dismissing the responsibility of journalists and editors, namely, when they accurately convey information that was published by another media outlet. Regarding such a situation, the LPIM only prescribes that they must name the media outlet from which the information stems.

Regarding the conveyance of information from another media outlet, in Serbian judicial practice, the standpoint is that despite the fact that a specific piece of information was published by one media outlet, the defendants can still be held liable for damages. The authenticity of the conveyance of the illicit information (when published, the information was in accordance with what was published by the initial source) by itself does not make publishing such information permissible. The fact that an impermissible claim is in circulation does not, by itself, justify its publishing. In such a case, conveying another's impermissible claim is equivalent to expressing one's own impermissible claim.⁸⁴ Additionally, the SCC⁸⁵ states that:

“the European Court of Human Rights, in numerous judgements relating to the application of Art. 10 of the Convention, notes that journalists must systematically formally distance themselves from the claims of other that could insult or provoke others or damage their reputation. If media outlets in any way join another's claim by accepting it as their own (by editorializing, with the headline, title, subtitle, etc.), the claim will be considered as their own”.

⁸⁴ Ruling of the Court of Appeal in Belgrade, Gž3 153/16 from 29. 11. 2018. Para. 5.

⁸⁵ Judgement of the SCC, Rev 4510/2018 from 18. 09. 2019. Para. 12.

CONCLUSION

The issue of political discourse is unavoidable in every democratic society. Strengthening the capacity of political debate certainly contributes to more effectively achieving the public interest in all aspects of society. Law, as a science but also as a system of normative structuring, at its core strives to regulate and structure the relationship between two or more opposing rights and interests. Thus, in the case of the protection of political discourse, which justifiably has a “privileged” position in the general interest of society, the importance of the protection provided to individual actors whose right may be violated must be measured.

The legislation prescribes, and judicial practice accepts and, it seems, relatively consistently applies the principle that the limits of acceptable critique are wider when it comes to public figures as opposed to private individuals, as public figures are, unlike regular citizens who do not share that characteristic, unavoidably and consciously exposed to a careful examination of their every word and deed, be it from journalists or the general public, thus they must display a higher degree of tolerance to critique and harmful content. Justifiably, standards and principles for the protection of individual rights of holders of public office are also prescribed, despite the undeniable higher degree of tolerance towards critique.

However, the issue of inconsistency in judicial practice, which can be found in many countries, be it on a regional or historical (temporal) level, is affected by the indeterminate nature of political discourse, into which, based on the social, economic, political and cultural circumstances, a wide array of differing content can be placed. Yet, as it regards the Republic of Serbia, it can be concluded that the judicial practice of the highest courts ordinarily considers the relevant legal provisions and interprets them correctly; in other words, it is mostly aligned with the judicial practice of the ECHR.

The primary issue is a degraded culture of political dialogue and a repeated and clear aligning of the major media outlets with one side of the political aisle, which makes an assessment of the expressed content contingent on emotions and personal preferences, instead of rationality and objectivity. A solution to this problem could be an appropriate modification of the rules on sanctioning, both in terms of criminal sanctions and civil compensation for non-pecuniary damages. Yet, this would only be possible after clearly and concisely structuring a normative framework and “building” a stable and consistent judicial practice that is based on the fundamental principles of freedom of expression.

BIBLIOGRAPHY

- Alaburić, V. (2002). *Sloboda izražavanja u praksi Europskog suda za ljudska prava*. Zagreb: Narodne novine.
- Atanacković, D. (1981). *Krivično pravo – posebni deo*. Belgrade: Privredna štampa.
- Barendt, E. (2009). *Freedom of Speech*, Oxford: Oxford University Press.
- Delić, N. (2019). Krivičnopravni aspekti borbe protiv korupcije, in: (ed. Kostić, J. & Stevanović, A.), *Finansijski kriminalitet i korupcija*, Belgrade: Institute of Comparative Law and Institute of Criminological and Sociological Research, 7–37.
- Emerson, T. (1963). *Toward a General Theory of the First Amendment*. Yale
- Ibrahimpasić, B. (1963). *Politički delikt*. Sarajevo
- Ignjatović, Đ. (2015). Kriminalitet države, in: (ed. Ignjatović, Đ.), *Kaznena reakcija u Srbiji – V deo*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, 25–47.
- Ilić, P. G. (2018). Pojam, standardi i ograničenja prava na slobodu izražavanja s posebnim osvrtom na praksu Evropskog suda za ljudska prava. *Almanac of the Faculty of Security Studies* 2018 (1), 29–40.
- Lazarević, Lj. (1988). *Krivično pravo Jugoslavije, posebni deo*. Belgrade.
- Milo, D. (2008). *Defamation and Freedom of Speech*. Oxford: Oxford University Press.
- Mrvić-Petrović, N. (2013). Dekriminalizacija klevete – Supremacija slobode izražavanja u odnosu na čast i ugled. *Strani pravni život*, 57(2), 43–58.
- Stevanović, A. (2019). Pojam sukoba interesa u teoriji i zakonodavstvu Republike Srbije, in: (ed. Kostić, J. & Stevanović, A.), *Finansijski kriminalitet i korupcija*, Belgrade: Institute of Comparative Law and Institute of Criminological and Sociological Research, 307–327.
- Stojanović, Z., Delić, N. (2013). *Krivično pravo – posebni deo*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade.
- Vasilijević, V. (1991). Prava čoveka između politike i prava, u knjizi Prava čoveka. *Zbornik dokumenata*. Belgrade.

Legal sources

- Constitution of the Republic of Serbia (*Official Gazette of the RS*, no. 98/2006).
- Criminal Code (*Official Gazette of the RS*, no. 85/2005, 88/2005 – amd., 107/2005 – amd., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 and 35/2019).
- Law on Public Information and the Media (*Official Gazette of the RS*, no. 83/2014, 58/2015 and 12/2016 – authentic interpretation).
- Law on the Ratification of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms with protocols (Official Gazette of Serbia and Montenegro – International Agreements, no. 9/2003, 5/2005 and 7/2005 – amd. and Official Gazette of the Republic of Serbia – International Agreements, no. 2010 and 10/2015).
- Law on the Prevention of Corruption (*Official Gazette of the RS*, no. 35/2019 and 88/2019).
- Law on the Ombudsman (*Official Gazette of the RS*, no. 79/2005 and 54/2007).
- Declaration on freedom of political debate in the media*, Adopted by the Committee of Ministers on 12 February 2004 at the 872nd meeting of the Ministers' Deputies.

Domestic case law

Judgement of the Constitutional Court, UŽ 6434/2014 from 14.04.2016.
Judgement of the SCC, Kzz. 727/2017 from 06.09.2017.
Judgement of the SCC, Kzz 528/2019 from 30.05.2019.
Judgement of the SCC, Rev 4510/2018 from 18.09.2019.
Judgement of the SCC, Kzz 327/2020 from 03.06.2020.
Ruling of the SCC, Rev 1855/2017 from 30.05.2018.
Judgement of the Court of Appeal in Belgrade, Gž br. 155/17 from 22.06.2017.
Judgement of the Court of Appeal in Belgrade, Gž 7888/12 from 26.02.2013.
Judgement of the Court of Appeal in Belgrade, Gž3. br. 135/17 from 16.06.2017.
Judgement of the Court of Appeal in Belgrade, Gž3 197/17 from 13.12.2017.
Judgement of the Court of Appeal in Belgrade, Gž3 153/16 from 29.11.2018.
Judgement of the Higher Court in Požarevac, Kž.3 350/14 from 05.03.2014.
Judgement of the Higher Court in Belgrade, P3 479/19 from 09.03.2020.
Judgement of the Higher Court in Belgrade, P3 112/20 from 09.10.2020.

Case law of the European Court of Human Rights

Handyside v. United Kingdom, (App. no. 5493/72), 07.12.1976.
Lingens v. Austria, (App. no. 9815/82), 08.07.1986.
Castells v. Spain, (App. no. 11798/85), 23.04.1992.
Thorgeir Thorgeirson v. Iceland, (App. no. 13778/88), 25.06.1992.
Vogt v. Germany, (App. no. 17851/91), 26.09.1995.
Celvan v. Turkey, (App. no. 23556/94), 08.07.1999.
Fuentes Bobo v. Spain, (App. no. 39293/98), 29.02.2000.
Jerusalem v. Austria, (App. no 26958/95), 27.02.2001.
Thoma v. Luxembourg, (App. no 38432/97), 29.03.2001.
Sanocki v. Poland, (App. no. 28949/03), 17.07.2007.
Lombardo v. Malta, (App. no. 7333/06), 24.07.2007.
Lindon v. France , (App. no 21279/02), from 22.10.2007.
Filipović v. Serbia, (App. no. 27935/05), 20.11.2007.
Backes v. Luxembourg, (App. no. 24261/05), from 08.07.2008.
Makraduli v. FRM Macedonia, (App. no 64659/11), from 19.07.2018.
Margulev v. Russia, (App. no. 15449/09), 8. 10. 2019.
Steel and Morris v. United Kingdom, (App. no 68416/01), 15.02.2005.
Macovei v. Romania, (App. no. 53028/14), 28.07.2020.